

שיעור מולדת או מדע בדיוני: הגיונות קאנטיאנייםⁱ על תיאור ותיאוריה בגאוגרפיה

שאול ציונית*

תקציר

מהי גיאוגרפיה? לתשובות האפשריות לשאלה זו יש השלכות ישירות על צידוק קיומה של הגיאוגרפיה כמדע, על הגדרת תחומה, ועל קביעת דרכי החקירה העקרוניות שלה. חיבור זה דן במהות הגיאוגרפיה לאור משנתו של עמנואל קאנט בכלל, ולאור השקפתו אודות מושג החללⁱⁱ, בפרט. לשיטתו של קאנט, הגיאוגרפיה היא מסגרת לארגון מכלול הידיעות אודות המציאות האמפירית כמערכת וככזו היא משלימה את המדעים הכלליים. השקפה זו עולה בקנה אחד עם תורת החלל שפיתח קאנט. לאמור, הגיאוגרפיה מסנתזת את הידיעה המדעית בתוך הקשר קונקרטי, חללי, ומעלה אותה לסדר גבוה יותר. כלומר, הגיאוגרפיה היא בעלת מעמד אוטונומי בין שאר המדעים. היא בעלת תרומה סגולית לאוצר הידע האנושי ועל-כן אינה ניתנת להעמדה על מדעים אחרים.

Homeland Studies versus Science Fiction: Kantian Meditations on Description and Theory in Geography

Shaul Tsionit

Abstract

What is geography? Its scientific justification, scope and research approaches are all directly affected by the possible answers to this question. This paper examines the nature of geography in light of Immanuel Kant's philosophy, in general, and particularly according to his view of space. For Kant, geography is an organizing framework of empirical knowledge. As such - as a system of nature - it complements general science. That is to say, geography synthesizes scientific knowledge within a concrete spatial context to higher order. In other words, geography is an autonomous discipline. It adds peculiar contribution to human treasure of knowledge. Therefore, it cannot be reduced to other sciences.

המאמר מוקדש לפרופ' דב ניר ז"ל (1922-2011).

המחבר מבקש להודות לכל מי שתורמו לפרסום המאמר: פרופ' משה ברזור ופרופ' ענת בילצקי, פרופ' שמואל שקולניקוב, פרופ' נעם שובל, גב' רות ברגר, ד"ר דניאלה פגוט-הופמן, מר שי ימין, גב' אורה עריף-כ"ץ, מר ליעד כהן ומר אוהד יעקובי; ואחרונים חביבים: רעייתי - יפה ובני - אסף.

i את צירוף המילים הזה יש להבין רק כפשוטו. דהיינו: "הגיונות קאנטיאניים" הם "הגיגים קאנטיאניים" או "הירהורים קאנטיאניים". אחרת, עלול צירוף מילים זה להתפרש כבדיחה פילוסופית, שהרי דקארט כתב את "הגיונות" והוסרל כתב את "הגיונות קארטזיאניים", או כטעות, שכן, תהום פעורה בין דקארט ובין קאנט, בפרט בנוגע למושג ה"אני".

ii כך מתורגם המונח האנגלי space בשיח הפילוסופי העברי. הבחירה במונח "חלל" נועדה להבחין באופן ברור בין המרחב הגיאוגרפי ובין המונח "מרחב" המשמש בהקשרים אחרים (למשל: מרחב השיח הציבורי). עם זאת, מן הראוי לשים לב לעובדה שהמושג Raum בלשונו של קאנט משמש כיום, גם בגרמנית, במשמעות של "מרחב" ולא "חלל". כך, Lebensraum הוא מרחב-מחיה, Raumpfanung תכנון מרחבי.

* ד"ר שאול ציונית השלים את התואר השלישי במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בתחום הפילוסופיה של הגיאוגרפיה. הוא בעל מוסמך בסטטיסטיקה (חקר-ביצועים) מהאוניברסיטה העברית. הוא השלים לימודים לתואר הנדסאי אלקטרוניקה ומיקרו-מחשבים באורט נתניה. כיום הוא עמית הוראה באוניברסיטה העברית במחלקה לגיאוגרפיה ובביה"ס למדיניות ציבורית, וכן סטטיסטיקאי, מנחה ויועץ אקדמי באוניברסיטה הפתוחה.

פתח דבר

אמר רבי לוי [!:]מה לנו ללמוד ממקום אחר [?], נלמד ממקומו [!:] (דברים רבה, א)

המיוחדת לבין הדרך הכללית. הדרך המיוחדת, הנחשבת באופן שלא לגמרי במדויק, לקודמת שבשתיים מבחינה כרונולוגית, רואה את מושא המחקר הגיאוגרפי – מקטע מפני כדור הארץ המובחן ממקטעים אחרים – בפרטיותו, כלומר עד כמה שהוא מיוחד – בכך שאינו חוזר על עצמו בזמן ואינו ניתן לשכפול בחלל. מטעם זה ניתן לייחס לו שלימות וזהות המתמצית בסופו של דבר בכינויו בשם פרטי. לעומתה, הדרך הכללית רואה את מושא המחקר הגיאוגרפי בכלליותו, כלומר מבחינת אותם היבטים המתגלים בו ובמקטעים אחרים. שני אופני ההתבוננות הגיאוגרפיים האלו קובעים, מן הסתם, גם את מתודות המחקר שתינקטנה: מתודה תיאורית במקרה החבלי, ומתודה תיאורית היוצאת ממושגים או מקטגוריות – דוקטיבית-היפותטית או אינדוקטיבית או פרשנית – במקרה הנושאי.

שתי גישות עקרוניות אלה לחקירה הגיאוגרפית מתגבשות עוד במחשבה היוונית העתיקה. האחת, המיוחדת, היא מסורת תיאורית-מילולית-אידיאוגרפית, שאת שורשיה ניתן למצוא במאה השמינית לפנה"ס, ב"אודיסיאה" של הומרוס (Homer). היא חוזרת ומופיעה במאה החמישית לפנה"ס בכתביהם של הקאטיאוס (Hecateus) המילטי, של ההיסטוריון הירודוטוס (Herodotus), ושל היפוקרטס (הרופא) שמייחסים לו את הספר "אוויר, מים, מקומות"; ובעולם העתיק, במאה הראשונה לפנה"ס, היא מגיעה לשיא במשנתו של סטראבו (Strabo). השנייה, הכללית, היא מסורת תיאורית-מתמטית-נומוטטית, שמחולליה הם המילטים במאה השישית לפנה"ס. ממשיכיה הם קסנופאניס (Xenophanes) במאה החמישית לפנה"ס, אפלטון (Plato) ואריסטו (Aristotle) במאה הרביעית לפנה"ס, אירטוסתיניס (Eratosthenes) במאה השלישית לפנה"ס וממשיך דרכו היפארכוס (Hipparchus) – הוגה רעיון ה"גריד" במאה השנייה לפנה"ס – ופוסידוניוס (Posidonius) במאה הראשונה לפנה"ס. אחרון התאורטיקנים הגיאוגרפיים בעת העתיקה הוא תלמי (Ptolemy) שהיה פעיל במאה השנייה לספירה. תלמי הוא אף מי שעמד ב"מדריך הגיאוגרפי" על הבחנה החותכת בין "גיאוגרפיה" ובין "כורוגרפיה". ב"גיאוגרפיה" ראה תלמי תחום ידע שמטרתו היא מתן ניסוח מתמטי לכללים המסדירים תופעות על פני הארץ (כדה"א). ב"כורוגרפיה", לעומת זאת, ראה תחום ידע שמטרתו היא תיאור של חלקים נפרדים מפני הארץ.

שלוש דמויות מפתח

לגישות יסוד אלה זיקה חזקה לשלוש דמויות ידועות בתולדות הגיאוגרפיה בעת החדשה ומהן בתולדות המחשבה המערבית בכלל. האחד הוא ברנארד וירניוס (Bernard Varenius), מגדולי הגיאוגרפים בכל הזמנים, שפעל במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה (ראה Baker, 1955). הוא היה הראשון שהבחין באופן מפורש בין הדרך המיוחדת (גיאוגרפיה מיוחדת) לבין הדרך הכללית (גיאוגרפיה כללית). מאז המאה העשרים,

מהי גיאוגרפיה? ימיה של שאלה זו כימי הגיאוגרפיה. אף-על-פי-כן, לא נס ליחה עד עצם היום הזה. לתשובות האפשריות עליה יש השלכות ישירות על צידוק קיומה של הגיאוגרפיה כמדע, על הגדרת תחומה, ועל קביעת דרכי החקירה העקרוניות שלה. בשאלה זו עסקו גדולי הגיאוגרפים¹ והתשובות שניתנו רבות ומגוונות. אולם, היות שחיבור זה לא נועד לסקירה היסטורית מפורטת של תולדות הגיאוגרפיה, יהיה זה מועיל לצמצם את היקף האפשרויות למינימום ההכרחי לדיון. למרבה המזל, לטעמי, ניתן לתמצת את מגוון התשובות לשאלה אודות מהות הגיאוגרפיה לשתי אפשרויות עקרוניות. באופן דומה, כפי שיפורט להלן, מספר ההוגים שניתן לראות בהם מחוללי מפנה הוא, ככל הנראה, שלושה בלבד. בחיבור זה אנסה להשיב על שאלה זו אודות טבעה של הגיאוגרפיה לאור משנתו של עמנואל קאנט² – פילוסוף וגיאוגרף בן המאה השמונה-עשרה. השקפתו של קאנט עשויה להיות היחידה המושתתת על יסודות פילוסופיים איתנים. בלעדיהם עלול גורלה של הגיאוגרפיה להיחרף לשבט ופירוש הדבר שהיא עלולה להיעלם מן הנוף האקדמי. מאידך, לשיטתו של קאנט, הגיאוגרפיה משלימה את המדעים הכלליים על-ידי כך שהיא מרכיבה את תוצרי הידיעה שהם מספקים, באמצעות החלל, לידיעה מסדר גבוה יותר (Harvey, 2000:533).³

קיצור תולדות הגיאוגרפיה

קראתי לא מזמן, שבאנגליה שלחו בדואר מכתב, שהכתובת היחידה עליו הייתה קו אורך וקו רוחב. ברור מאליו, שהשולח היה, אם לא גיאוגרף, אזי לפחות מודד או פקיד רישום קרקעות. וכי המקבל, אכן, התגורר לבדו, בבית מבודד די הצורך לזוהותו ביעילות. והמכתב אמנם הגיע. ה- Postmaster-General, המקבילה הבריטית לשר הדואר והטלגרף, פרסם הודעה שבה ביטא את הערכתו הרבה לדווריו, אבל הזהיר שלהבא לא יביאו עוד בחשבון כתובות מסוג זה; וכנ"ל לגבי מענים בחרוזים: לדוורים יש מה לעשות חוץ מלפתור חידות [.] (פרק, 1997, עמ' 112)

שתי דרכים עקרוניות

למתבונן בתולדות הרעיונות הגיאוגרפיים – למן העולם העתיק ועד ימינו – מתגלה תמונה מעניינת למדי. שתי השקפות יסוד אוניברסליות לגבי העולם וטבע ביאורו התגבשו במחקר הגיאוגרפי לשתי דרכים מרכזיות, שבמונחי המאה הקודמת מקובל היה לכנותן הדרך החבלית והדרך הנושאת. ואולם, הבחנה זו אינה מקורית להוגי המאה העשרים, אלא היא גלגול בלתי מוצלח של הבחנה נושנה ומוצקה יותר שקבע אחד מגדולי הגיאוגרפים בכל הזמנים – ברנארד וירניוס (Bernard Varenius, אצל Baker, 1955), במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה. הוא הבחין במקצוע הגיאוגרפיה בין הדרך

לקובץ מאמרים שהופק לכבוד⁷, את תמצית הבנתו (השגויה) את מושג החלל הקנטיאני, שניתן להגדירה כלא-פחות מחוסר הבנה משווע של מהות החלל הקאנטי כצורת הסתכלות אידיאלית.⁸ באותה אסופה, הוא "זוכה", בצדק, במידה רבה של ביקורת מצד טריפט (Thrift, 2006: 228-9) בגין פרשנותו הבעייתית לרעיון ה"מונאדות" של לייבניץ (Leibniz), שעליו הוא מבסס את משנתו אודות "החלל ההתייחסותי"⁹. ודוגמאות נוספות יש למכביר.¹⁰

הספרות הגיאוגרפית העוסקת במשנת קאנט (לפחות זו שבשפה האנגלית) לא רק שהיא דלה למדי אלא שלרוב איננה שיטתית. קרן-אור מעוררת תקווה היא אסופת מאמרים שיצאה לאור לאחרונה, בעריכת Elden and Mendieta, (2011). למרות זאת, עדיין, המסמך המשמעותי ביותר, שדן בהרחבה בגיאוגרפיה של קאנט, מתבטא בעבודתו של מאי (May, 1970) שעסקה בפילוסופיה של הגיאוגרפיה על פי קאנט. מאי ניסה להתייחס אל הגיאוגרפיה במסגרת השיטה הקאנטית הכוללת. אבל אירוני הוא שמאי הסיק מסקנה פסימית למדי, והיא שלא ניתן לתת לגיאוגרפיה ביסוס פילוסופי ושסופה להיטמע במדעים האחרים. בפרט – אם כי בצמצום רב – התייחס למושג המקום, ולגביו הסיק כי אין הוא יכול להיות מושא לחקירה מדעית כיש פרטי ומיוחד (May, 1970:249-253) בכך תקע, לכאורה, את המסמר הפורמלי האחרון בארונה של הגיאוגרפיה.

השנים חלפו, ועבודתו של מאי כמעט נשתכחה ועימה גם מסקנותיו באשר למהותה של הגיאוגרפיה ולעתידה. כישלונו של מאי היה כפול: עקרוני והיסטורי. ניתן לומר שמן הבחינה העקרונית, מקור החולשה העיקרי של טיעונו הוא בהעדר היכולת להגן על מושג ה"סינתטי-אפריורי" – אבן הפינה במחשבה הביקורתית של קאנט. לפיכך אימץ מאי בלא קושי רב את הטענה ההוליסטית, שאין להפריד בין המדעים הניסיוניים למדעים האפריוריים, וכן את הטענה שההתייחסות לחלל אינה בלעדית לגיאוגרפיה, ומשתיהן גזר את מסקנתו. מן הבחינה ההיסטורית, נכשל ניסיונו לשכנע בחשיבות השקפתו של קאנט לגיאוגרפיה. ניסיון השנים מלמד כי סביר למדי שהכשל ההיסטורי של מאי לא נבע מן הכשל העקרוני שלו. כלומר, שגם אילו מאי לא היה נכשל בטיעונו העקרוני, בכל זאת היה נכשל מן הבחינה ההיסטורית. מאי אמנם נכשל, ולכאורה כישלונו הוא הצלחתה של הגיאוגרפיה. אולם מסקנה זו שגויה אף היא. דווקא בהשקפתו של קאנט אודות הגיאוגרפיה טמונה האפשרות היחידה להעמדתה על יסודות איתנים ולכוננה כדיסציפלינה אוטונומית. על חשיבותו יוצאת הדופן של קאנט לגיאוגרפיה כבר העיר Tatham, (1957:38) באירוניה: ש"ניתן להרחיק לכת ולומר, [ש]התעלמות מקאנט הביאה כמעט תמיד למבוכה באשר למטרות הגיאוגרפיה ולתכניה".

בעיקר בעקבות הארטסבורן (Hartshorne, 1939), נהוג לכנות את הדרך המיוחדת בשם "הגישה החבלית" (regional) ואת הדרך הכללית – בשם "הגישה הנושאית" (topical). השני הוא עמנואל קאנט (ראה May, 1970), הפילוסוף והגיאוגרף בן המאה השמונה-עשרה, שהכיר את עבודתו של וירניוס, ונחשב כמי שנתן לגיאוגרפיה את הצידוק הפילוסופי שלה. הוא הכשיר את הקרקע לדרך המיוחדת ששלטה בגיאוגרפיה עד למחצית השנייה של המאה העשרים. השלישי הוא פרד שפר (Fred Schaefer, 1953), גיאוגרף שחולל בתחילת המאה העשרים את המפנה ה"נושאי" בגיאוגרפיה.

קריאת כיוון

We will not learn geography by discussing how to study geography. But in order to learn from each other we must understand the terms we use, and we can progress most rapidly if we can reach general agreement on what we wish to learn, that is, on the scope and function of our field. (Richard Hartshorne, Perspective on the Nature of Geography, 183)

כאמור, חיבור זה דן במהות הגיאוגרפיה לאור משנתו של עמנואל קאנט – פילוסוף וגיאוגרף דגול בן המאה השמונה-עשרה. קאנט נחשב לאחת הדמויות החשובות ביותר בגיאוגרפיה של העת החדשה ובכלל. הוא היה הראשון שהעמיד את הגיאוגרפיה על יסודות פילוסופיים והוא שקבע את סדר יומה במשך למעלה ממאה וחמישים שנה. קאנט הגדיר את הגיאוגרפיה כתיאור דברים ביחס לחלל. במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים נדחתה השקפתו של קאנט על-ידי הקהיליה הגיאוגרפית. להוגים החדשים, שחוללו את התפנית המדעית בגיאוגרפיה, נראו רעיונותיו מיושנים וחסרי-ערך, מביכים ואף שגויים. נטישת עמדתו של קאנט בשאלת טבעה של הגיאוגרפיה ציינה נקודת מפנה דרמטית בתולדות הגיאוגרפיה. היא סימלה את התפרקותה של המחשבה הגיאוגרפית מן הנכס היקר שהוריש לה קאנט. פילוסופית החלל המיוחדת שפיתח קאנט, זו שעשויה לשמש כערובה הבטוחה היחידה לצידוק קיומה כתחום הגות העומד בפני עצמו, הושלכה לפח האשפה של הגיאוגרפיה כלאחר-יד.

בחיבור זה אטען כי נטישת העמדה הקאנטית כלפי הגיאוגרפיה אינה מוצדקת משום שאינה עומדת במבחן הביקורת. ראשית, כיוון שניתן להראות שהמחלוקת בשאלת טבעו של החלל, בכלל – בפילוסופיה ובפיסיקה – רחוקה מהכרעה.⁵ לפיכך, לא ניתן לבסס את המפנה הנושאי על מסקנות העיון הפילוסופי בשאלת החלל. שנית, פתרונו של קאנט הוא היחיד שעונה באופן מלא על שאלות-על של הגיאוגרפיה. שלישי, הביקורת כלפי קאנט לדוגמה Urry (1994: 251) – שגילויים אחדים שלה הם לא פחות מבוז עמוק כלפי האיש עצמו – מעידה, לא אחת, על שגיאות קשות שעושים המבקרים עצמם בהבנת משנתו בפרט, ובהבנת משנותיהם של אחרים, בכלל. לדוגמה, הרווי (Harvey, 2006), שחושף, במסגרת אפילוג

קאנט - פילוסופיה וגיאוגרפיה

במקומות שהמדע כבש ביותר, חזר רוח-האדם וקיבל מהטבע את אשר הקדים והכניס בטבע, על חופו של הבלתי-ידוע גילינו עקבות מוזרים. בזה אחר זה המצאנו תורות עמוקות, למען גלות את מקורם. לבסוף הצלחנו למצוא את היצור, אשר ממנו באו העקבות שראינו, והנה העקבות עקבותינו. (ארתור אדינגטון, בספרו על תורת איינשטיין, בתוך: ברגמן, 1935, עמ' 20)

החלל במשנתו של קאנט

מושגי החלל והזמן מקבלים משמעות חדשה לגמרי ומקורית ביותר במשנתו של עמנואל קאנט. למפעלו של קאנט ניתנו שתי פרשנויות עיקריות, מצומצמת ורחבה. מזווית הראייה המצומצמת, נתפס קאנט כמי שהתמודד בעיקר עם הספקנות ההרסנית של דיויד יום (1995), ובשל כך - כמי שיצר סינתזה בין שתי ההשקפות הפילוסופיות שקדמו לו: רציונליזם מחד גיסא, ואמפיריציזם מאידך גיסא. לעומת זאת, על פי הפרשנות הרחבה, עיקר עיסוקו היה הניסיון ליישב את הסתירה, שלכאורה, קיימת בין תמונת העולם המדעית (הניוטונית) לבין דרישות הדת והמוסר. אחד מניסוחיה של סתירה זו הוא בעיית חופש הרצון – כלומר הניגוד היסודי, הטבוע בהווה ובחוויה האנושית, בין ההכרח המאפיין את העולם הפיסיקלי לבין חופש הרצון המאפיין את עולם הרוח. קאנט פעל באופן אינטנסיבי יותר מארבעים שנה בתחומים רבים ומגוונים (אחד הבולטים בהם היה הגיאוגרפיה). ואולם, לשיא הגותו הגיע בגיל מבוגר, יחסית (57 ואילך) – בתקופה המכונה "ביקורתית", שבמרוצתה פרסם את כתביו הגדולים. את השקפותיו המקוריות והמהפכניות אודות החלל והזמן הציג ב"ביקורת התבונה הטהורה"¹² וב"הקדמות"¹³.

נדבך יסוד במשנתו של קאנט הוא מושג ה"סינתטי-אפריורי"¹⁴. את מושגי החלל והזמן הקאנטיים יש להבין, בפרט, על רקע מושג יסוד זה. קאנט ירש מלייבניץ ומיום (Hume) את ההבחנה (הלא מפורשת), שהייתה מקובלת עד ימיו, בין שני סוגי יחסים אפשריים הקיימים במשפטי נושא-נושא. לייבניץ טען שהיחס האחד מאפיין משפטים הכרחיים (משפטי הלוגיקה והמתמטיקה), שבהם הנושא כלול בנושא. על-כן, שלילת הנושא במשפטים הכרחיים גוררת סתירה. היחס האחר מאפיין, לדעת לייבניץ, את המשפטים המקריים (קונטינגנטיים) שאמיתותם נקבעת על-סמך עובדות לפיכך, שלילת הנושא במשפטים אלה אינה יוצרת סתירה (וולמן, 1985:6-128). יום טען שהיחס האחד תלוי לחלוטין במושגים שמופיעים במשפט ("יחסים התלויים לחלוטין באידיאות שאנו משווים"). היחס האחר, לדעת יום, עשוי להשתנות מבלי שהמושגים במשפט משתנים ("יחסים הניתנים להשתנות בלי כל שינוי באידיאות") (ראה, יום, 1995: 105-100). בלשונו של קאנט, היחס האחד הוא אנליטי, והיחס האחר סינתטי.¹⁵ באופן די דומה להגדרת היחס ההכרחי על-ידי לייבניץ, הגדיר קאנט את היחס האנליטי כמאפיין של משפטים שבהם הנושא שייך לנושא ואינו מוסיף דבר על הנושא. במשפטים אלה קשור

הנושא לנושא באמצעות קשר של זהות ששלילתו מוליכה לסתירה (לדוגמא: "כל הגופים הם בעלי-התפשטות"). לעומת זאת, הגדיר קאנט את היחס הסינתטי כמאפיין של משפטים שבהם הנושא אינו שייך לנושא ומוסיף על הנושא דבר שלא היה כלול בו מלכתחילה. במשפטים אלה הנושא אינו מתקשר לנושא באמצעות זהות, ושלילתו אינה מוליכה לסתירה (לדוגמא: "כל הגופים הם כבדים"). במילים אחרות - במונחי ימינו, לייבניץ ויום סברו, שקיימת חלוקה ממצה ומוציאה, שלפיה כל טענה בעלת מבנה של נושא-נושא (טענת חיזוי) היא או אנליטית או סינתטית. טענה אנליטית, היא טענה שאמיתותה נקבעת אך ורק על פי משמעות הביטויים הכלולים בה (לדוגמא: "למשולש יש שלוש צלעות"). לעומת זאת, אמיתותה של טענה סינתטית אינה תלויה אך ורק במשמעות הביטויים הכלולים בה, אלא גם בעובדות הניסיון (לדוגמא: "ערכתי קניות בשוק", "התפוח אדום" וכדומה).¹⁶ ולא רק זאת, עד קאנט מקובל היה לחשוב שטענה אפריורית (כלומר, שאופן בירור אמיתותה אינו ניסיוני) היא אנליטית, וכן שטענה סינתטית היא אפוסטריורית (כלומר, שאופן בירור אמיתותה הוא ניסיוני). במונחי ימינו, נוכל לומר שעד קאנט מקובל היה לחשוב שטענה אפריורית היא אנליטית, הכרחית ובלתי אינפורמטיבית (אינה מוסרת שום מידע). וכן, שטענה סינתטית היא אפוסטריורית, עובדתית, קונטינגנטית ואינפורמטיבית. מכוח הבחנה זו חרף יום את גורלה של הפילוסופיה לשבט – בקטע הידוע שכתב ב"מחקר על תבונת האדם" (ראה, Nidditch, 1975:165) שקיבל את הכינוי "המזלג של יום" – שם קבע, שטענותיה אינן אנליטיות (כיוון שאינן מתמטיות או כמו-מתמטיות) מחד גיסא, אך גם אינן סינתטיות (כיוון שאינן עובדתיות, ולכן גם אינן אינפורמטיביות), מאידך גיסא. יום טען, כזכור, שיש לשרוף כל חיבור שטענותיו אינן שייכות לאחד משני הסוגים שצוינו לעיל. החידוש של קאנט היה בטענתו שיש טענות אפריוריות שהן גם סינתטיות. על דרך השלילה טען קאנט, שלא כל טענה אפריורית היא בהכרח טענה אנליטית. לאמור, תיתכנה טענות שאמיתותן בלתי תלויה בניסיון, ושעם זאת הן אינפורמטיביות; או במילים אחרות: יש טענות אמיתיות והכרחיות שאינן ניתנות לצפייה בניסיון, אך חלות עליו מבחינה זו שהן מכתיבות את אופן פעולתו ומתממשות בו; לדוגמא, חוקי המתמטיקה וחוקי הטבע.¹⁷ וזו תמצית הפתגם המפורסם של קאנט ש"השכל מכתוב את חוקיו לטבע" (קאנט, 1990:111).

קאנט צריך היה להוכיח כמובן כיצד תיתכנה טענות כאלה, והוא אכן עשה זאת באמצעות שיטה פילוסופית מרשימה שכינה בשם "אידיאליזם טרנסנדנטאלי" – שהיא בגדר הנחה הכרחית נחוזה, לדעתו, להוכחת טענתו. האידיאליזם הטרנסנדנטאלי מתבסס על ההבחנה בין העולם כפי שהוא קיים לכשעצמו לבין העולם כפי שהוא מתגלה בניסיון. הראשון הוא עולם "הדברים לכשעצמם" – שעליו לא ניתן לדעת דבר, מחוץ לכך שהדברים מפעילים באופן כלשהו את הרוח' (קאנט, 1993:B33). השני, הוא עולם התופעות:

(קאנט, 1993: B29). לפיכך, ההסתכלויות הן כלי החושניות שבאמצעותם נקלטות תחושות של מושאים ושל אירועים, והקטגוריות הן כלי השכל, שבאמצעותם נחשבים (כלומר, נשקלים ונשפטים) נתוני התחושה האלה. קאנט מוסיף ואומר, ש"אין להעדיף אף אחת מתכונות אלו על פני חברתה. [כי] בלא חושניות לא היה נתון לנו מושא כלשהו, ובלא שכל לא היה נחשב מושא כלשהו. [שכן] מחשבות ללא תוכן הן ריקות, [1]ההסתכלויות ללא מושגים הן סומות... [1]שני מיני הכושר [הללו] אף אינם עשויים שיתחלפו בתפקידיהם. [כי] אין [ב] כוחו של השכל להסתכל במאומה, ואין [ב]כוחם של החושים לחשוב מאומה. [1]רק מתוך שהם מתאחדים, עשויה להיווצר הכרה" (קאנט, 1993: B75).

עם זאת, יש פן נוסף לניגוד ההסתכלויות-מושגים, והוא פן תוכני. כאשר הוא מיושם על מכלול הדימויים שיש ברוח, הוא מאפשר חלוקה מוציאה (אך לא ממצה מאחר שקיימים גם הדימויים, שקאנט מכנה בשם אידיאות) של שני סוגי דימויים. דימויים מן הסוג האחד הם ההסתכלויות חושניות, ואילו, דימויים מן הסוג האחר הם מושגים טהורים. ההבדלים בין ההסתכלות החושנית לבין המושג הטהור חדים למדי. בעוד שההסתכלות היא מודעות בלתי-אמצעית (אינטואיציה = ראייה ישירה) לקיומו של מושא מסוים המפעיל את הרוח,²⁰ המושג אינו מתייחס בהכרח למושא מסוים, ולכן אינו משמש כייצוג שלו. נהפוך הוא, אם בעת ההסתכלות, הרוח סבילה וקולטת את נתוני הגלם של ההכרה, הרי שמבחינת המושגים היא פעילה; הווה אומר, שאת המושגים הרוח יוצרת בעצמה ומחילה אותם על נתוני הגלם שעברו את מסגרת ההסתכלות. זאת ועוד, בניגוד להסתכלות החושנית, שהיא דימוי פרטי ואפיוני של מושא פרטי, המושג הוא כושר של ההכרה, דימוי משותף (שניתן לתקשרות בין-סובייקטיבית) וקבוע, שחל על יותר מפרט אחד. כך, לדוגמה, "עץ זה" הוא מושא הנתון בהסתכלות, ולעומתו "עץ" הוא מושג כללי שחל על יותר מעץ מסוים אחד.

החלל והזמן, אליבא דקאנט, הם ההסתכלויות טהורות המתנות ההסתכלויות חושניות. כהסתכלויות טהורות, החלל והזמן הם דימויים בלתי-אמצעיים ואפריוריים ש"בתוכם" אנו בונים באופן דמיוני צורות גיאומטריות שאינן תלויות במושאים. לעומתן, ההסתכלויות החושניות הן הדימויים הבלתי-אמצעיים של המושאים, ודימויים אלה כבר כפופים מראש לצורות החלל והזמן – היינו להסתכלויות הטהורות. מבחינתו של קאנט, זו הדרך היחידה לבסס את הטענה הכפולה אודות משפטיה של המתמטיקה. במילים אחרות, מבחינת קאנט, זו הדרך להוכיח שחוקי המתמטיקה אפריוריים – זאת אומרת שאינם תלויים בניסיון, וכן שהם סינתטיים – כלומר חלים על המציאות. מסקנה זו חוללה מהפכה של ממש בהבנת החלל והזמן - ראשית, כיוון שביטלה את ממשותם והפכה אותם לתנאים של ההכרה האנושית, ושנית, היות שביססה את תוקפם של המשפטים המתמטיים בהראותם שהם חייבים להיות סינתטיים ועם זאת אפריוריים – כלומר כאלה

ותופעה¹⁸ היא האופן שבו מתגלה הדבר-לכשעצמו בניסיון האנושי המשותף, שהוא הסינתזה שבין נתוני החושים ובין המושגים האפריוריים של השכל האנושי (קאנט, 1993). הניסיון האנושי המשותף הוא אפוא ההרכבה של הרשמים החושניים הגולמיים יחד עם מערכת של תנאים המאפשרים למכלולים של דימויים (של רשמים חושניים) להיות מושאים נתפסים של ההכרה בכלל – כלומר תופעות. במערכת תנאים זו ניתן לראות מנגנון הכרתי שמתווך בין הרשמים הגולמיים לבין השכל האנושי. וכיוון שמערכת תנאים זו הכרחית לעצם אפשרות קיומו של הניסיון, כלומר מחייבת את כל מושאי הניסיון, אזי ניתן לראותה כהכרה אפריורית שהתבונה מצוידת בה. במילים אחרות, התבונה, בעצם המבנה שלה, מכילה תבניות וצורות שאותן היא מטילה על העולם החושני – הדברים כפי שהם נקלטים בחושים – ויוצרת עולם של מושאים (אובייקטים), שהם גם הכרחיים וגם כלליים ביחס לניסיון. כיוון שכך, האדם – הסובייקט נושא-הניסיון – הוא "אדון" לעצמו בתוך גבולות התבונה הטהורה: אמנם הוא אינו בורא עולם, אך הוא בהחלט מסדר עולם. בגבולות אלה הוא יכול לבנות מדע ומטאפיסיקה תקפים. כלומר, בגבולות התבונה הוא יכול להסביר את העולם בכוחות עצמו. קאנט עצמו העניק לרעיון זה את השם "המהפכה הקופרניקנית" (קאנט, 1993, בהקדמה), באנאלוגיה ברורה ל"מהפכה ההליוצנטרית" שחולל קופרניקוס בפיסיקה. תמציתו של רעיון זה, שאותו כבר שטחנו לעיל היא, שבניגוד להשקפה הקלאסית שעל פיה התבונה נוכחת אל פני העולם ויוצרת בתוכה דימויים שלו, אליבא דקאנט התבונה יוצרת עולם של אובייקטים באמצעות הטלתן של תבניות וצורות אפריוריות שהיא מכילה בעצם המבנה שלה על העולם החושני, כמאמר הפתגם המפורסם של קאנט: "שהשכל מכתוב את חוקי טבע" (קאנט, 1990: 111).

קאנט חילק את התנאים לעצם אפשרותו של הניסיון – הצורות של כל ניסיון אפשרי – לשתי מחלקות: צורות ההסתכלות¹⁹ טהורות, וקטגוריות (מושגי שכל, שמשמעותן צורות התקשרות). צורות ההסתכלות האנושיות הן שתיים: החלל והזמן. הקטגוריות מרובות יותר (תריסר) ובהן: העצם, הסיבה, המציאות וכדומה. צורות ההסתכלות הן התנאים המאפשרים את קליטתן של תחושות שמעוררים מושאים, ולעומתן, הקטגוריות הן התנאים המאפשרים להכיר תחושות אלה כמושאים. השילוב בין שתי מחלקות אלה (הצורה) ובין נתוני החושים (התוכן) מאפשר את ההכרה בכלל. כלומר, ההכרה היא תוצאת האיחוד של הנתונים שמספקות ההסתכלויות ושל צורות ההתקשרות השכליות שחלות עליהם. חלוקה זו – להסתכלויות ולקטגוריות – נובעת מן ההבחנה היסודית והנודעת שערך קאנט לגבי שני מקורות ההכרה האנושית. על זו אמר, ש"דומה... כי ישנם שני גזעים [שלה], שייתכן שמקורם בשורש משותף אבל לא-ידוע לנו, כלומר החושניות והשכל. [כאשר] באמצעות החושניות ניתנים לנו עצמים, ואילו באמצעות השכל הם נחשבים"

מה מסביר מצב פרדוקסאלי זה – של התאמה מלאה ועם זאת היעדר חפיפה? תשובתו של קאנט מתפרשת על פני סעיף 13 של ה"הקדמות" ובהערות הנלוות לו, ויש להבינה במלואה על רקע ה"בירור המטאפיסי" שב"ביקורת". וכך טוען קאנט: לא ניתן להקיש ממערכות היחסים הפנימיים של כל אחד מן הגופים השווים והבלתי-חופפים – לדוגמה יד ימין ויד שמאל – לגבי כיוונם במרחב. הכיוון אינו כלול במערכות יחסים אלה, והוא ניכר אך ורק ביחסם של הגופים – הנתפסים כחלליים - להקשר חיצוני הכולל אותם. במילים אחרות, החללים המסוימים המכילים את הגופים (ותמיד אפשר לחזור ולערוך ניסוי מחשבתי זה של ריקון החלל לגבי גוף מסוים) ניכרים ביחס לחלל אחד כולל, ויחסם אליו הוא כיחס החלקים לשלם. היות שכך, כלומר, היות שהחלל הכולל והשלם קודם לחלקיו – הרי שהוא מוחלט. ואולם, מאחר שהחלל השלם אינו הפשטה המתקבלת מחלקיו – שהרי שהמונח "חלל מסוים" כבר מניח חלל אחד, כולל ושלם, אזי יחסו לחלקיו אינו כיחס של מושג (הכללה או הפשטה) לפרטים שעליהם הוא חל. לכן, החלל הכולל, השלם והמוחלט הוא פרט ולא כולל. יתר על כן, החלל הוא בהכרח הסתכלות, מטעמים, שכבר פורשו לעיל – לדוגמה, רק כך ניתן להבטיח את אפירוריות המתמטיקה. אך יש טעם נוסף: לו היה החלל המוחלט ממשי, אזי חייב היה להיות ריק, אחרת - כפי שהראה דקארט, היה יחסי²⁴. אבל ההבחנה בין כיוונים בחלל ריק אינה אפשרית²⁵. ולפיכך, החלל הוא צורת הסתכלות ולא דבר לכשעצמו. לסיכום, ההבדל בין ימין לשמאל הוא נתון עובדתי שניתן להראות אותו (כלומר, להצביע עליו) אך לא להסבירו. נוסף על כך, הוא אינו תכונה של הדברים לכשעצמם, אלא הוא צורת הסתכלות של הסובייקט (נושא הניסיון). לפיכך הוא מוחלט ואידיאלי כאחד.

אי אפשר לחתום את הדיון (הקצר) במשנתו של קאנט – במיוחד בנוגע לחלל ולזמן – מבלי לציין טיעון ידוע של קאנט מן ה"ביקורת", שהוא עצמו כינה אותו בשם "סתירת האידיאליזם" (קאנט, 1993: 6-274). "סתירת האידיאליזם" הוא טיעון מחוכם ביותר שמטרתו העיקרית להפריך את האידיאליזמים האחרים נוסח דקארט או ברקלי (Berkeley)²⁶, וכך לחשוף את ההבדל העצום בינם לבין האידיאליזם הטרנסנדנטאלי התקף (לדעתו של קאנט). לא נפרט את הוכחת הטיעון, אך נציג בתמצית את הרעיון הגלום בו. הטיעון הוא פחות או יותר זה: במושג של תודעה עצמית, התופסת את עצמה כממשית בזמן, כבר מובלעת ההנחה אודות מציאותם הקבועה של מושאים בחלל. או במילותיו של יובל (1986: 273): "קיומו הקבוע של אובייקט בחלל הוא תנאי לניסיון הפנימי בתוך הזמן"²⁷. חשיבותו של הטיעון לדיון בחלל ובזמן היא בכך שהוא מצביע על תלות הדדית בין צורות החלל והזמן. וזו, כמובן, מסקנה העומדת בסתירה בולטת לתזת אי-התלות שבין צורות החלל והזמן²⁸ – דבר שקאנט מנסה לפתח ב"אסתטיקה הטרנסנדנטאלית". יתרה מזאת, הבחירה בחלל כעוגן הקביעות של הזרימה הזמנית של התופעות

המאפשרים תחזית אמיתית (לדוגמה קביעת אורכו של חבל הנמתח בין התורן לבין ירכתי הספינה על פי חישוב וללא צורך לבצע מדידה בפועל). ניסוח שקול של רעיון זה לגבי החלל והזמן – מבחינתו של קאנט - הוא הקביעה שהם מוחלטים ואידיאליים. פירושה של טענה זו כמנוסחת על דרך השלילה הוא, שהחלל והזמן אינם יחסיים ואף אינם ממשיים.²¹

קאנט ניסה להוכיח טענה זו בדרכים שונות – בדרך כלל תחילה לגבי החלל, לאחר מכן באנאלוגיה לגבי הזמן. לפיכך, די יהיה לפי שעה להתמקד בהוכחות לגבי החלל, ונדגים אחדות מהן. אך נעיר, שקאנט מחלק את הטיעונים אודות החלל לשני סוגים: למטאפיסיים ולטרנסנדנטאליים.²² הטיעונים המטאפיסיים הם אנליטיים, כלומר הם מתחקים אחר משמעויות אפירוריות הכלולות במושגים נתונים. לעומת זאת, הטיעונים הטרנסנדנטאליים הם טיעונים סינתטיים, כלומר הם מבררים מהם התנאים ההכרחיים הנחוצים בכדי להבטיח את אפשרותן של הכרות נתונות שמניחים שהן אמיתיות. לדוגמה, טיעון מטאפיסי אחד בזכות היות החלל מוחלט מבוסס על ניסוי מחשבתי דומה מאוד ל"ניסוי השעווה" של דקארט. בניסוי זה מפשיטים את החלל מכל מה שניתן לתפוס בו ומבררים מה נשאר בסופו של דבר. ניסוי זה הוביל את קאנט למסקנה, שהחלל מהותי והכרחי למציאותם של מושאים (באנאלוגיה לזמן: הזמן מהותי והכרחי להתרחשותם של אירועים), אך לא להיפך. המושאים אינם הכרחיים למציאותו של החלל; הם קונטינגנטיים ביחס אליו – כיוון שהם תלויים בו. במילים אחרות, לא ניתן להעלות על הדעת מושאים בלי ליחס להם קואורדינטות חלליות, אך ההיפך ניתן גם ניתן (קאנט, 1993: 9-38). טיעון אחר, טרנסנדנטאלי, משמש להצדקת רעיון אידיאלי החלל, כלומר לשלילת האפשרות שהוא תכונה של הדברים לכשעצמם. כבר ציינו טיעון זה לעיל, ולפיכך נחזור עליו בקצרה: אילו היה החלל ממשי – תכונה של הדברים לכשעצמם – אזי משפטי הגיאומטריה היו אמיתיים אפוסטירוריים; אבל, משפטי הגיאומטריה אמיתיים אפירוריים ולכן החלל אידיאלי – כלומר, הוא יצירת רוח האדם שיש לה תוקף בין-סובייקטיבי, לאמור הוא צורת הסתכלות (קאנט, 1993: 45-40).

דוגמה לטיעון התופס שתי צפורים – את המוחלטות ואת האידיאליות – במכה אחת, הוא טיעון הכירליות (ההבדל בין ימין ושמאל). תופעת הכירליות מבטאת את היחס בין שני גופים, או מבנים, תלת-ממדיים, שההתאמה, ביניהם מלאה אך שלא ניתן להביאם לידי חפיפה, היות שהכיוון של אחד מהם הוא ימני ואילו של האחר שמאלי. לדוגמה, יד ימין מתאימה באופן מלא ליד שמאל - מבחינת חלקיה ומבחינת היחסים שביניהם, ובכל זאת לא ניתן להחליף את הידיים זו בזו באמצעות פעולה כלשהי (במרחב תלת-ממדי) כגון סיבוב.²³ הטיעון נפתח בהפרכת "עקרון זהות הבלתי-נבדלים" של לייבניץ, על ידי הצגה של בעיית הכירליות. מכך נובע, ש"עקרון זהות הבלתי-נבדלים" אינו מאפשר אינדיבידואציה של פרטים בחלל מפני שאינו רגיש להבדל שבין ימין לשמאל.

והסבירו אחרים. ממנו יצר את התשתית והשלד המחשבתי-מדעי של הגיאוגרפיה כפי שהוא הגה אותו. ראוי לשים לב לכך, ש"השלד המחשבתי" הזה נותר במידה רבה יציב על אף הגידול המרשים ב"ידע גיאוגרפי" שחל בשנות פעילותו של קאנט (ובשל כך חלו גם שינויים בתוכן הגיאוגרפי של הרצאותיו).

"ה"מבוא" לגיאוגרפיה הפיסית"

קאנט ייחס לגיאוגרפיה חשיבות רבה מאוד. הוא היה היחיד מבין גדולי הפילוסופים של התקופה המודרנית שהקדיש לה חלק חשוב מעבודתו המדעית והיה הראשון שהורה מקצוע זה באוניברסיטה בצורה שיטתית ובהתמדה רב-שנתית. במבוא לאחת מסדרות הרצאותיו הוא אומר: "אין לך דבר המסוגל להחכים את תבונתו של האדם יותר מאשר הגיאוגרפיה"³². אף על פי כן, העניין שמגלה קאנט בגיאוגרפיה אינו דבר מובן מאליו. במיוחד, לאור העובדה ש"אומנותו" ועיקר פעילותו ותרומתו המדעית היו בתחום הפילוסופיה. יתרה מזאת, למרבה הפליאה, קאנט לא פרסם מעולם את רעיונותיו לגבי הפילוסופיה של הגיאוגרפיה באופן שיטתי ושלם. המסמך המצוטט ביותר שלו – "מבוא לגיאוגרפיה פיסית"³³ – אינו אלא שיחזור של הרצאותיו בקורס שניתן ארבעים ושמונה פעם במשך ארבעים שנה, והוא נכתב בידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו. אריך אדיקס (Adickes, 1911)³⁴ נחשב כיום למקור האמין ביותר להרצאותיו (Martin and James, 1993:110, fn. 12). כתוצאה מכך, עולה מאוד חשיבותה של שאלת הזמן בו גיבש קאנט את עיקרי רעיונותיו לגבי הגיאוגרפיה. אולם, ידוע כבר שהארטס הורן (1955) הראה שה"מבוא" גובש בתקופה ה"ביקורתית" בחייו של קאנט ולא בצעירותו. כיוון שכך, ניתן להניח שראייתו של קאנט את הגיאוגרפיה – גם אם לא פורסמה במישור על-ידי, הולמת במידה רבה את רעיונותיו מ"ביקורת התבונה הטורה". מסיבה זו, יש לראות את רעיונותיו של קאנט לגבי הגיאוגרפיה כיישום של ה"אידיאליזם הטרנסנדנטלי" (בכלל, ושל הפרק הראשון ב"ביקורת" – ה"אסתטיקה הטרנסנדנטלית" בפרט), שעולה בקנה אחד עם מסקנות החיבור הנוכחי.

העיסוק הביקורתי בגיאוגרפיה של קאנט בכלל וב"מבוא" בפרט מתעורר, כאמור, מחדש עם צאת ספרם של Elden and Mendieta (2011), ולקראת הופעת התרגום הבריטי המוסמך ל"מבוא". למרות זאת, ובשל היעדר התרגום המוסמך, במאמר זה אתייחס לתרגום ה"מבוא" כפי שמופיע בנספח לספרו של מאי מ-1970.

תמצית ה"מבוא לגיאוגרפיה הפיסית"

מבנה

ה"מבוא" מחולק לשישה סעיפים. הסעיף הראשון הוא הקדמה קצרה לדיון במושג הידיעה בכלל. בסעיף השני מתקיים דיון

פירושה הוא, שיחסו של החלל כצורת-הסתכלות אל התודעה התופסת את עצמה כזרימה בזמן, הוא יחס של היות-יחד, לא פחות משהוא יחס של התמדה (שמגלה לדוגמה, קטגורית העצם). לאמור, הזרימה הזמנית של התופעות במהותה היא אי-סימולטנית - חלקיה לעולם אינם יכולים להתקיים יחדיו; ובניגוד לה, ההתפשטות החללית של התופעות במהותה היא של היות-יחדיו - כלומר, חלקיה קיימים לעולם ביחד.²⁹

עבודתו הגיאוגרפית של קאנט³⁰

בתקופת פעילותו של קאנט התרחב מאוד הידע הגיאוגרפי. נמשכו והתבררו המסעות של נוסעים אירופיים ביבשות ובמרחבים שלא היו מוכרים עד אז לאנשי מדע או שהידע לגביהם היה דל מאוד ומעורר ספיקות. קאנט שקד, כל שנות פעילותו האקדמית, להתעדכן בכל מידע חדש, זמין, שהיה בו כדי להרחיב ולשפר את הכרת והבנת מרחבי כדור הארץ. כך, למשל, טרח רבות להשיג את המידע שאספו מדענים בריטים שהתלוו למסעותיו האחרונים של קוק באוקיאנוס השקט.

ספרו של (1650) וירניוס (Geographia Generalis) שימש כמקור חשוב לידיעותיו של קאנט בראשית פעילותו הגיאוגרפית. אולם, הנוסח שבו השתמש קאנט היה מהדורת 1755 שעברה עדכונים, שינויים ותוספות רבים שהכניסו עורכים ומתרגמים אחרי מותו של וירניוס (1650), בהם תיקונים רבים שנעשו על ידי ניוטון ועל ידי הגדייל (Dugdale)³¹. אולם, יש להדגיש שקאנט קנה הרבה דעת לאחר שהתוודע לירניוס המתוקן, המשופץ והמעודכן מפרסומים רבים אחרים שאת שמות החשובים שבמחבריהם הוא מזכיר בכתביו. בין אלו ראוי להזכיר את הצרפתים לקלרק, בופון ובואש (G.L. Leclerc, Comte de Buffon ו-P. Buache), ההולנדי לולופס (J. Lulofs), הגרמני בישניג (A.F. Buesching), ועוד. לאלו הייתה השפעה יותר גדולה, עם השנים, על הרצאותיו ועל הגייו. עובדה זו משתקפת בהבדלים שבתוכן הרצאותיו במהלך שנות פעילותו. היא גם מתבטאת בכך שחלקה של האנתרופולוגיה (מה שגם מכונה "אנתרופו-גיאוגרפיה") הלך והתרחב בשיעוריו בגיאוגרפיה לעומת מקומה קודם לכן. עם זאת יש להדגיש שחלק גדול מהזרם הגדול של מידע שהגיע במאות ה-17 וה-18, וההסברים והמסקנות שליוו אותו, היה פרי התרשמויותיהם, תצפיותיהם וניסיונם של "מגלי ארצות", סיירים, יורדי ים וגם מדענים חובבים שהיו חסרים את הכישורים לגישה מחקרית נאותה ואבחון מדעי. קאנט בדק בקפדנות את האיכות והאמינות ל המידע שהגיע אליו, במיוחד זה שיעור בו ספיקות לגבי טיבו.

בנוסף, יש לזכור שקאנט לא עסק ב"עבודת שדה" גיאוגרפית. הוא לא יצא למרחב כלשהו לערוך בדיקות וחקירות, אפילו לא באזור מגוריו, לא בתכונות הנוף הטבעי והאדם החי בו. הוא בחן, מייך, סידר והעריך את המידע והידע שאספו

הגיאוגרפיה היא תיאור. התיאור מתייחס למצב-עניינים בהווה, שבאופן עקרוני נתון באופן בלתי-אמצעי (כלומר בהתנסות ישירה). לעומת התיאור, הסיפור הוא סדרת תיאורים של מצבי-עניינים שהיו בעבר, שאינם נתונים באופן בלתי-אמצעי (אלא בהתנסות עקיפה). משערים, בלבד, בשל היעדר הנגישות הישירה לעבר, שתיאורים אלה הם סדרה של סיבות ותולדות לאורך הזמן.

קאנט סבור שלגיאוגרפיה ולהיסטוריה יש חשיבות מעשית, בעיקר מן ההיבט החינוכי. הגיאוגרפיה היא בבחינת הכנה להבנת הידע אודות העולם. הידיעה הגיאוגרפית חיונית ליישום תוצרי התבונה הטהורה [העיונית] והיא מרחיבה את היקף ידיעותינו בכלל. ההתמצאות הגיאוגרפית – תפיסת ההקשר הגיאוגרפי הכולל – היא אמצעי חינוכי הכרחי, לדעת קאנט, [למימוש אידיאל הקידמה בקרב בני-האדם].

הערות טרמינולוגיות

קריאת ה"מבוא" מחייבת זהירות בפירוש מונחים כגון: "אדם", "קוסמולוגיה", "מדע הטבע", "אנתרופולוגיה", "מדעים לוגיים", "מדעים פסיקליים", "גיאוגרפיה", "גיאוגרפיה פיסית", "גיאוגרפיה מתמטית", "היסטוריה" ועוד. במושג "אדם" מתכוון קאנט לבן-אנוש במובן ה"קוסמולוגי" ולא הפיסולוגי. דהיינו, כוונתו למרכיב הרוחני בהוויית האדם. "מדע הטבע" הוא שם כולל למדעים האמפיריים – נומוטטיים ואידיאוגרפיים כאחד. "אנתרופולוגיה" אינה, כבימינו, ענף בסוציולוגיה, אלא היא שם כולל למדעי החברה והתרבות. לפיכך, הפסיכולוגיה, של ימינו, מפוצלת בין ה"אנתרופולוגיה" של קאנט ובין "מדע הטבע" שלו. "המדעים הלוגיים" אינם פילוסופיה או תורת-ההיגיון, אלא הם גזע אחד, מתוך שניים, של "מדע הטבע" שמבוסס על מושגים כלליים המבטאים דמיון צורה. הגזע השני של "מדע הטבע" הם "המדעים הפסיקליים", כלומר הגיאוגרפיה וההיסטוריה, כמדעים אידיאוגרפיים. לפיכך, בדומה לפסיכולוגיה של ימינו, הגיאוגרפיה של ימינו מפוצלת פעמיים. ראשית, הגיאוגרפיה החבלית מסווגת כ"מדע פסיקלי" בעוד שהגיאוגרפיה הנושאת מסווגת כ"מדע לוגי". שנית, הגיאוגרפיה הנושאת-התרבותית מסווגת בכלל ל"אנתרופולוגיה". בנוסף, כל חקר תהליכים אמפיריים הוא, לשיטת קאנט, היסטוריה. לכן, חקר תהליכים במדע כדור-הארץ הוא, במובן זה, בבחינת מחקר היסטורי.

ה"מבוא" לאור השקפתו של קאנט את ההיסטוריה

קאנט הוא הפילוסוף היחיד בעת החדשה – ואולי בכלל, שנתן לגיאוגרפיה מקום בתוך שיטה פילוסופית. על כך ישנה הסכמה גורפת בקרב גיאוגרפים שמודעים לעובדה היסטורית זו. קאנט ראה את עצמו כגיאוגרף וכפילוסוף כאחד. אף על פי כן, בקרב גיאוגרפים המודעים להשפעתו על תחום הגותם, הוא מזהה על פי רוב (בעיקר בעקבות [Schaefer, 1953]) כאיש ש"תרם" יותר לעיצובה של הגיאוגרפיה כתחום הגות

ראשוני במושגי התבונה והעולם וביחס ביניהם, בטבע ובאדם, ביחס שבין השלם וחלקיו, בגיאוגרפיה ובאנתרופולוגיה. את הסעיף השלישי ואת הסעיף הרביעי ניתן לראות כיחידה אחת. בסעיפים אלה מציג קאנט את השקפתו לגבי חלוקת המדעים בכלל, ומפתח בהרחבה את משנתו אודות הגיאוגרפיה וההיסטוריה בפרט, ואף עומד על חשיבותן המעשית. הסעיף החמישי מפרט את תחומי המשנה של הגיאוגרפיה. הסעיף השישי הוא הקדמה קצרה לגיאוגרפיה-מתמטית – נושא הראשון של הקורס אותו לימד.

עולם וידיעה

העולם ב"מבוא" הוא הידיעה הכוללת אודות הניסיון. קאנט מדגיש שניסיון זה הוא בגבולות תבונת האדם. העולם "ניתן לאדם" באמצעות שני כלי-הכרה - "חושים" בלשונו של קאנט: החוש החיצוני והחוש הפנימי. העולם כמושא החוש החיצוני הוא הטבע. העולם כמושא החוש הפנימי הוא הרוח. ידיעת העולם או ידיעת התבל (Weltkenntnist), כמושא של החוש החיצוני, היא מדע הטבע. מאידך, ידיעת העולם, כמושא של החוש הפנימי היא מדע האדם. מדע הטבע מתחלק לשני סוגי מדע משלימים: מחד, "המדעים הלוגיים" (הטהורים) ומאידך, "המדעים הפסיקליים" (המעשיים). "המדעים הלוגיים" מבוססים על מושגים (כלליים) שמבטאים דמיון צורה בין תופעות. פירוש הדבר, שמקורם בתבונה הטהורה, כלומר שעיקריהם אינם תלויי-ניסיון. אולם, גם "המדעים הלוגיים" אינם אלא מערכת חלקית בלבד של הטבע, מכיוון שאין ברשותנו מערכת של הטבע בכללותו. לעומתם, "המדעים הפסיקליים" מתארים תופעות מבחינת יחסן לזמן ולחלל בדיוק משום שאין ברשותנו מערכת שלימה של הטבע. "המדעים הפסיקליים" הם שניים: היסטוריה, שהיא המדע "הפסיקלי" של הזמן, וגיאוגרפיה, שהיא המדע ה"פסיקלי" של החלל.

היסטוריה וגיאוגרפיה

ההיסטוריה וגם הגיאוגרפיה מתארות, כאמור, את הטבע. אולם, בעוד שההיסטוריה היא תיאור של (דברים לפי)³⁵ הזמן הרי שהגיאוגרפיה היא תיאור של (דברים לפי) החלל. ההיסטוריה עוסקת במאורעות עוקבים ביחס לזמן. הגיאוגרפיה עוסקת בתופעות, בו-זמניות, ביחס לחלל. ההגדרות של ההיסטוריה והגיאוגרפיה מצטרפות. את ההיסטוריה ניתן לראות גיאוגרפיה מתמשכת או הצטברות של גיאוגרפיות. לעומת זאת, הגיאוגרפיה היא חתך היסטורי או אפילו מצע להיסטוריה. יתרה מזאת, "בלעדי הגיאוגרפיה נבדלת ההיסטוריה רק במעט מסיפורי מעשיות"³⁶. מבחינים, אפוא, בין ההיסטוריה ובין הגיאוגרפיה רק ביחס לזמן ולחלל. ההיסטוריה היא דין-וחשבון אודות תקריות [עוקבות] בזמן.³⁷ מאידך, הגיאוגרפיה היא דין-וחשבון אודות תקריות [שכנות] בחלל. אולם, ההיסטוריה נבדלת מן הגיאוגרפיה גם מבחינה נוספת. קאנט טוען שההיסטוריה היא סיפור (נרטיב) אבל

הגיאוגרפיה בכלל, מורכבת יותר, והיא נוגעת לפילוסופיה המוסר של קאנט ולתפיסתו את הטוב העליון – האידיאל המוסרי הנשגב ביותר.³⁹ לפיכך, תפקידה ותכליתה של הגיאוגרפיה חורגים כבר מתחום הידיעה, והן נשענות על השקפתו של קאנט אודות ההיסטוריה כמשימה מוסרית. כלומר שתפקיד ההיסטוריה הוא לממש את הצו המוסרי, כלומר להשיג את הטוב העליון. את הרעיון הזה מבטא יובל (1988:4) בבחירות רבה:

"קאנט מיעט להתעניין בהיסטוריה כמושא של הכרה; יותר מכל ראה בה משימה מוסרית. ההיסטוריה היא התחום אשר בו אמורה הפעולה האנושית ליצור סינתזה הולכת ומתקדמת בין דרישות המוסר התבוני לבין עולם הניסיון הממשי. תזה זאת, טוען קאנט, אינה צריכה להצטמצם בגבולותיהם של מעשים יחידים ושל תוצאות פרטיות גרידא: עליה להתרחב על פני מלוא היקפו של הניסיון המעשי האנושי. בתור שכזו היא אמורה לשמש כעקרון של טוטאליזציה (יצירת כוליות או טוטאליות), המארגן ומעצב מחדש – אכן, ובהדרגה ותוך מאבקים ונסיגות – את תבניות היסוד של כלל העולם המוסרי, הפוליטי, והתרבותי שהאדם חי בתוכו."

כאמור, הגיאוגרפיה היא בעיני קאנט חתך היסטורי, כלומר ההיסטוריה היא הצטברות של גיאוגרפיות.⁴⁰ לפיכך, דברים אלה, אודות תפקידה ותכליתה של הגיאוגרפיה, ברורים למדי: הגיאוגרפיה היא חלק מן "החובות הבלתי-שלימות" של האדם – חלק מן הפיקחות שנדרשת ממנו ליישום הצו המוסרי. הגיאוגרפיה, בדומה להיסטוריה, משלימה את הידיעה המדעית, כלומר, היא מסגרת לארגון מכלול הידיעות אודות הטבע כמערכת,⁴¹ ואמצעי להשגת ייעודו המוסרי המוחלט של האדם. ייעוד זה הוא החתירה המתמדת ליצירת סינתזה בין דרישות המוסר התבוני לבין עולם הניסיון הממשי (השווה (Burch, 1997).

מבט מחדש: הגיונות קנטיאניים על תיאור ותיאוריה בגיאוגרפיה

The question, 'what is place?' presents many difficulties. An examination of all the relevant facts seems to lead to divergent conclusions. Moreover, we have inherited nothing from previous thinkers, whether in the way of statement of difficulties or a solution. (Aristotle, Physica IV, 208a)

גיאוגרפיה, מקום וחלל

מהי אפוא גיאוגרפיה? אחת התשובות הפשוטות, היפות והקולעות ביותר לשאלה זו היא, תשובתו של הגיאוגרף הצרפתי וידאל דה-לאבלאש,⁴² שגיאוגרפיה היא "מדע המקומות" (Vidal de la Blache, 1913:298). הגדרה זו קובעת שמושא החקירה של הגיאוגרפיה הוא "מקום"⁴³. המקום הגיאוגרפי הוא יחידת משמעות של הגיאוגרפיה. נוכל להגדיר מקום כחלל בעל משמעות.⁴⁴ המשמעות⁴⁵ שמיוחסת לחלל היא הערך המנטלי⁴⁶ שניתן לעצמים פסיקליים ולארגונים

שטחי שמושאו הינו הסובב, עד כמה שהוא סטטי וקופא על שמריו. קל להראות שתפיסה זו את קאנט נובעת בעיקר מבורות מדהימה בכל הנוגע לשיטתו הפילוסופית בכלל ולהשקפתו אודות החלל בפרט. יובל (1988) מיטיב לתאר את גישתו של קאנט לגיאוגרפיה לאור עיקרון התכליתיות שייחס לפעולה האנושית המוסרית,³⁸ לאור השקפתו את היחס שבין ההיסטוריה לגיאוגרפיה ולאור הרקע ההיסטורי שעליו גדל:

קאנט הצעיר עמד המום מול גילויי התכליתיות הניכרים באורחותיו של העולם האמפירי, שאותו למד לפרש באופן מכניסטי גרידא. אינטואיציה זו לא סרה ממנו עד יומו האחרון. בתקופה הביקורתית היא רק נעשתה לאתגר שיטתי אשר, לאחר כמה תבניות וניסיונות חלקיים, הוליד את 'ביקורת כוח השיפוט'. קאנט היה אסטרונום וגיאוגרף נוסף על היותו פילוסוף. עיוני האמפיריים נגעו להתפשטותו של העולם, גם במובנו ככדור הארץ, וגם במשמעו כיקום בכלל. כגיאוגרף, ריתקה את תשומת ליבו התפשטותם המפליאה של בני-האדם בכל פינותיו של כדור הארץ, תוך פיצול לעמים וללשונות מרובים, ותוך הסתגלות מפליאה לתנאי החיים האקולוגיים המיוחדים ביותר – הסתגלות אשר לא רק סגולות האדם אחראיות לה, אלא היא נעזרת גם במעין היענות או "שיתוף פעולה" מצד הטבע עצמו. קאנט ראה בכך סימן לתכליתיות סמויה השוררת בחיי האדם ובתולדותיו על פני הארץ. כמעט בכל ספריו של קאנט נזכר עניין זה במעט או בהרבה, לפעמים מתוך שפע רב של דוגמאות. לכאורה ממשכה תפיסה זו של תכליתיות מסורת אריסטוטלית ששררה בימי-הביניים, אבל למעשה קאנט דבק בה מתוך מניעים חדשים בתכלית. אלה מניעים הנובעים מן האינטרסים של הרנסאנס וההשכלה דווקא, שאינם מכוונים עוד למבנה הקבוע של צמחים, בעלי-חיים ועונות השנה אלא לאופי המשתנה והמתפתח של האדם עצמו, בכיבושיו הנועזים בתוך הטבע ובתגליותיו ברחבי העולם. גילויים של אזורי ארץ חדשים, של נתיבים בים וביבשה, של עמים ותרבויות מרוחקים ויחסיהם אל האקלים והסביבה הטבעית של אזור מגוריהם – זה החומר האמפירי העיקרי שמתוכו צומחת האינטואיציה התכליתית של קאנט וסביבו היא מתרכזת. קאנט מתבונן בגילויי הסתר התכליתיים של העולם לא עוד בבחינת ביולוג כאריסטו, אלא בבחינת גיאוגרף ואנתרופולוג: האינטואיציה התכליתית אינה מוצאת אצלו את ביטוייה במונחי העולם הביניימי החוזר על עצמו, אלא במונחי ההתפתחות, השינוי, והפריצה קדימה שמקורם בתרבות הרנסאנס (יובל, 1988:87-88).

ה"מבוא" מעלה שתי שאלות חשובות: האחת, אודות היחס בין גיאוגרפיה למדע, ואילו השנייה, אודות תפקידה ותכליתה של הגיאוגרפיה. לגבי התשובה לשאלה הראשונה, צמד המילים 'גיאוגרפיה' ו'מדע' עלול להשתמע בימינו כסתירה. שהרי הגיאוגרפיה עוסקת בשוני והמדע עוסק בדמיון שבין תופעות. ברם, הפתרון לשאלה זו עשוי להיות קאנטיאני. הגיאוגרפיה, אכן אינה מדע במובן המקובל, כלומר, היא אינה תחום ידע שבו מנסחים הכללות שאינן תלויות במועד ובאיתור. אבל, מאידך גיסא, היא אף אינה ידיעה אקלקטית אלא היא חקירה, או ידיעה, שיטתית של השוני החללי.

התשובה לשאלה השנייה, אודות תפקידה ותכליתה של

שונות ומנוגדות של החלל.

(7) אם מקבלים את הגדרת הגיאוגרפיה כ"מדע המקומות", ואם מאמצים את ההגדרה החדשה המוצעת למושג המקום הגיאוגרפי, אזי ההבחנות הנוגעות למושג החלל חלות בהכרח על מושג המקום הגיאוגרפי, או אז נקבעות בהכרח הבחנות אפריורי הנוגעות למושג יסוד זה, ופירושו הדבר הוא שניתן לקבוע באופן אפריורי את דרכי החקירה העקרוניות של הגיאוגרפיה.

זיקתן של שתי דרכי המחקר הגיאוגרפיות העקרוניות לחלל

גם אם נוכל להניח שעשויה להיות הסכמה רחבה לגבי טבעה של הגיאוגרפיה כמדע המקומות, הרי שמכאן ואילך – בכל הנוגע לדרכי המחקר שניתן לנקוט כלפי המקום – הדעות חלוקות, כאמור, בין שתי גישות מתחרות בגיאוגרפיה: מיוחדת וכללית.⁵² הדרך המיוחדת מתבוננת במקום כמושא, כפרט. לעומתה, הדרך הכללית מתבוננת במקום כמושג, ככולל. ניתן להבהיר את ההבדל בין שתי הגישות באמצעות ההבחנה הפילוסופית בין תבנית (Type) לתקרית (Token). תבנית היא דימוי מופשט שמשותף לתקריות (כגון: הסימפוזיה הרביעית, מדבר, עיר וכדומה). תקרית היא מימוש חלל-זמני מסוים של תבנית (כגון: ביצוע של הסימפוזיה הרביעית בירושלים אתמול, מדבר גובי, לונדון וכדומה). ניתן להמחיש את הרעיון באמצעות מקבץ-תמונות כפי שמוצג באיור 1.

תמונה 1: בית הרבי מלובביץ' (770). הצילומים באדיבות נועם שובל.

במקבץ ארבע תמונות: בפניה השמאלית העליונה – 770 - בית-הרבי מלובביץ' על גבי כריכת ספר. בפניה השמאלית התחתונה - 770 - בית-הרבי מלובביץ' ברמות-שלמה בירושלים. בפניה הימנית התחתונה - 770 - בית-הרבי

בחלל⁴⁷. יחס משמעות לחלל הוא "כפל" של משמעות בחלל.⁴⁸ פעולה זו יוצרת דבר-מה חדש – מקום, כפי ששטח אינו מצוי באורך ואף לא ברוחב אלא בכפל האורך ברוחב. ההגדרה המדויקת יותר מניחה שהמקום מוגדר בנקודת זמן אחת. אולם, ניתן להעלות על הדעת שמקום גיאוגרפי הוא אינדיבידואל ששומר על זהותו לאורך תקופת זמן חרף העובדה שחלים בו שינויים. לפיכך, ניתן להגדיר את המקום הגיאוגרפי כאחדות הנמשכת והמשתנה בזמן של תוצאת יחס משמעות לחלל. באופן דומה ניתן להגדיר את המאורע ההיסטורי כאחדות המשתרעת והמשתנה בחלל של תוצאת יחס משמעות לזמן. המקום הגיאוגרפי והמאורע ההיסטורי הינם אפוא מושגים מצטרפים⁴⁹.

ההגדרה המוצעת עשויה להתברר ככלי רב עוצמה לניתוח מושג המקום הגיאוגרפי, להבנת תפקידו בגיאוגרפיה ויחסו למושגים אחרים כגון החלל והזמן, לחשיפת העיקרון ההכרחי לכינון מדע הגיאוגרפיה, להבהרת מקור ההבדלים שבין תחומי המשנה של הגיאוגרפיה, להתוויית דרכי החקירה העקרוניות שלה ועוד. נושאים אלה נדונו לעומק ובהרחבה בעבודת הדוקטורט שכתב מחבר המאמר (צינונית, 2003:26-90). אולם, כיוון שהדיון בנושאים אלה חורג באופן משמעותי מהיקף החיבור הנוכחי, הם יוצגו בתמצית להלן, ברשימת הטענות הבאה.

(1) עצם היכולת להציע הגדרה, במובן החיובי של הדבר, שומט את הבסיס לטענה, הרווחת בשיח הגיאוגרפי-תרבותי, שהמקום הגיאוגרפי אינו ניתן להגדרה (Relph, 1976:4). ההגדרה קובעת אפוא מסגרת מושגית שמאפשרת דיון במושג המקום.

(2) ההגדרה קובעת יחסי קדימות לוגית ברורים בין מקום ובין חלל. החלל אינו נגזר ממקומות ואף קודם להם מבחינה הגיונית. לפיכך, היחס בין חלל ומקום אינו ענין של קנה-מידה. בנוסף, החלל אינו אוסף כל המקומות.

(3) ההגדרה מראה שמקום הוא מושג גיאוגרפי שאינו תלוי בקנה-מידה. היא מציבה את האתגר לחשוף מושגים גיאוגרפיים נוספים כאלה, בעלי משמעות קבועה (כגון דרך, גלעין-שוליים, תפרושת), שיאפשרו טיפול חופשי, בלתי-תלוי, בתכנים גיאוגרפיים משתנים.

(4) פירוק המקום הגיאוגרפי לגורמיו (חלל, משמעות וזמן) מאפשר לבחון הגדרות שונות שניתנו למקום (ולמושגים קרובים כגון חבל) בתחומי משנה שונים בתוך הגיאוגרפיה, בכפוף לקריטריונים אחידים.

(5) ניתוח ההגדרות השונות⁵⁰ שניתנו למקום הגיאוגרפי מלמד שהן על פי רוב מעגליות, עמומות, סותרות או שהן בלתי-מובנות⁵¹.

(6) מיפוי ההגדרות השונות שניתנו למושג המקום מחזק את ההשערה שהחלוקה המקובלת של הגיאוגרפיה לתחומי משנה אינה חלוקה אפריורי. מקורה של אי-יכולת זו הוא בראש ובראשונה שימוש סימולטני, בלתי-מבוקר, במשמעויות

איור 2 (להלן) ממחיש את תופעת הכירליות. אין שום דרך, בחלל התלת-ממדי, שבאמצעותה ניתן להביא את הצדפים לכדי חפיפה. לא באמצעות סיבוב ולא באמצעות שיקוף.

מטיעון הכירליות נובעות שלוש מסקנות: ראשית, החלל מוחלט – כלומר, הוא זה שמאפשר להבחין בין עצמים פסיקליים, ותנוחתם הייחודית של עצמים פסיקליים נקבעת ביחס לחלל יחיד כולל.⁵⁹ שנית, החלל אינו יש פסיקלי אלא פרספקטיבה אנושית, מכיוון שבחלל ריק אין אפשרות לקבוע כיוונים.⁶⁰ שלישית, החלל אינו מושג ניתן לרדוקציה למושגים פשוטים יותר⁶¹ אלא הוא תפיסה ישירה שמונחת ביסוד כל התופעות האמפיריות.⁶² פירוש הדבר הוא שבכל מקום קיים יסוד עובדתי, סתום, שנובע מתנוחתו הייחודית ביחס לחלל המוחלט. כיוון שכך, הוא אינו ניתן להשגה באמצעות היקש הגיוני, והדרך היחידה ללמוד עליו היא באמצעות תיאור חללי.⁶³

מסקנות

מכל האמור לעיל נובעות מסקנות עיוניות ומעשיות שמטבע הדברים נמצאות בקשרי גומלין.

(1) מן הטעם האחרון, בשל הכירליות, קונה הגיאוגרפיה את מעמדה האוטונומי בין שאר המדעים. כלומר, היא בעלת תרומה סגולית ואינה ניתנת לרדוקציה למדעים אחרים.

(2) הגיאוגרפיה היא היסטוריה נקודתית. ההיסטוריה היא גיאוגרפיה מתמשכת. הגיאוגרפיה היא "פני השטח" של ההיסטוריה. יחסו של הגיאוגרף לגיאוגרפיה הוא בדיוק כיחסו של ההיסטוריון להיסטוריה. כלומר, באותה מידה שאין ההיסטוריון רשאי להתנבא לגבי העתיד, כך אין הגיאוגרף רשאי להתערב במציאות הגיאוגרפית. במילים אחרות, אין הוא רשאי לנקוט בגישה שהיא בגדר "אקטיביזם גיאוגרפי" שלפיה הגיאוגרף רשאי, ובגרסה קיצונית יותר אף חייב, לבקר את רשויות התכנון והביצוע ולהתערב בהחלטותיהם. אלא, עליו לנקוט ב"ריסון גיאוגרפי" שלפיו הוא פרשן של המציאות הגיאוגרפית ותו לא.

(3) הגיאוגרפיה משלימה את המדעים הכלליים. היא מסגרת לארגון מכלול הידיעות אודות המציאות האמפירית כמערכת. היא מסנתזת את הידיעה המדעית בתוך הקשר קונקרטי, חללי, ומעלה אותה לידיעה מסדר גבוה יותר.

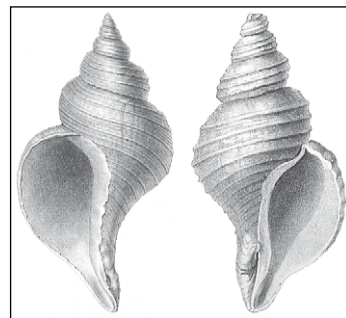
(4) מן הברור נובע, כאמור, שמקומות הם מוחלטים. הם פרטים מיוחדים כיוון שאינם ניתנים להעתקה בחלל. לכן, הגיאוגרפיה היא מדע מיוחד, לא מכליל באמצעות חוקים.⁶⁴ לפיכך, המתודה הגיאוגרפית היא תיאור והגיאוגרפיה היא שיעור מולדת. אולם, התיאור כמתודה גיאוגרפית אינו הופך אותה לנחותה בהשוואה למדעים הכלליים. על הגיאוגרף לחתור לתיאור מיוחד, מושלם וחי, שמתייחס למקום בפרטיותו.⁶⁵ לשם כך, עליו להשתמש בתיאורים כלליים – פונקציונליים, מתמטיים, פנומנולוגיים ועוד – המשמשים אמצעי בלבד בתוך

מלובאביץ' בכפר-חב"ד. בפינה הימנית העליונה - 770 - בית-הרבי מלובאביץ', המקורי, בברוקלין ניו-יורק. התמונה השמאלית העליונה היא תבנית כללית שניתן לחקור את מערכת היחסים הפנימית שבין מרכיביה. תבנית זו היא מושג המקום המופשט 770 שהוא תמצית הדמיון שבין שלוש התמונות הנותרות. האחרונות הן תקריות של התבנית שמוגדרות היטב בחלל ובזמן. אלה הם "770-ים" בבחינת מקומות מוגדרים היטב, שכל אחד מהם מיוחד במינו בשל ההבדל המוחלט ביחס לאחרים.

סלע המחלוקת בין שתי דרכי המחקר העקרוניות האלה הוא החלל. החלל הוא הקשר של המציאות הפסיקלית.⁵³ בעוד שהגישה המיוחדת מדגישה את השונות בין מקומות ומניחה חלל מוחלט, הגישה הכללית מדגישה את הדמיון בין מקומות ומניחה חלל יחסי. את החלל המוחלט יש להבין כמיכל ריק שבתוכו יש עצמים פסיקליים.⁵⁴ לעומת זאת, את החלל היחסי יש להבין כסדר שקיים בין עצמים פסיקליים.⁵⁵ על-פי ההשקפה הראשונה, מן-הנמנע מושג של עצם חומרי שאינו מוכל בחלל. על-פי ההשקפה השנייה, מן-הנמנע מושג של חלל בהיעדר עצמים חומריים.

כיוון וכירליות

לכאורה, יחסי הכוחות בין שתי הגישות העקרוניות בגיאוגרפיה שקולים.⁵⁶ אולם, השקילות הזו מדומה. זאת, מכיוון שישנו טיעון אחד מכריע בזכות השקפת החלל המוחלט. טיעון זה מתייחס לתופעת הכירליות – ההבדל בין ימין ושמאל – כאסימטריה עובדתית שמובנית בטבע בחלל תלת-ממדי.⁵⁷ המשמעות הגיאוגרפית של תופעת הכירליות היא שבחלל יש כיוונים. תופעה זו אינה ניתנת להעמדה על מושגים פשוטים יותר בחלל תלת-ממדי. מן הבחינה התיאורטית היא מוגדרת כשיקוף של החלל התלת-ממדי או כסיבוב של החלל התלת-ממדי במרחב ארבעה-ממדי. אילו היה הדבר אפשרי מבחינה מעשית, אזי ניתן היה, לדוגמה, לשנות כל כיווני התנועה ואבירי הרכב באנגליה כהרף-עין. אבל, לכל הדעות, בימינו, זה עדיין בגדר מדע בדיוני.⁵⁸

תמונה 2: תופעת הכירליות

מקור: ויקיפדיה, Chirality

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Neptunea_links%26rechts_gewonden.jpg

2. Kant Immanuel (1724-1804).
 3. רעיון זה נובע מתפיסתו של קאנט את המדע, בכלל. בפרט, הוא עולה מן ה"מבוא לגיאוגרפיה הפיסית" – כפי שיוצג באחד מתתי-הפרקים להלן.
4. המילטים היו קבוצת חוקרי-הטבע שהיו פעילים במחצית הראשונה של המאה השישית לפנה"ס במילטוס, עיר בחוף יוניה, בשפך הנהר מנדרס, בתורכיה של היום. שקולניקוב, 1998, עמ' 53-35.
5. אין דרך טובה יותר לתאר את אי-היכולת להכריע במחלוקת אודות מושג החלל בפילוסופיה ובפיסיקה מאשר לצטט מדבריו של Jammer (1993:214) לגבי בעיית החלל, המופיעים בסוף המהדורות השנייה והשלישית של ספרו "מושגי החלל", שיצאו לאור בהפרש של ארבעים שנה זו מזו. "כל עוד נכשלים שני ענפי מדע אלו [תורת היחסות ומכניקת הקוואנטים] בהצעת פתרונות שמניחים את הדעת באשר לשאלות היסוד שלהם, יהא זה בבחינת הכרח לסווג את בעיית החלל כעניין בלתי-גמור". השאלה בדבר מידת הצלחתם של הטיעונים הפיסיקליים לענות או לכל הפחות לשפוך אור, על הבעיות הפילוסופיות הבולטות שנסקרו [עד כה], כגון המחלוקת בין האוחזים בהשקפת מוחלטות החלל לבין האוחזים בהשקפת יחסיות, נדונה ברצינות רק לעיתים נדירות, אם בכלל. המחלוקת בשאלה זו נמשכת בכל עוזה. מאמר מעניין (אך קשה מאוד לקריאה – היות והוא כתוב בשפה טכנית), בסוגיה זו נכתב על ידי Callender (2000). קולנדר דן במאמרו, בעיקר, בניסיונות הכושלים לערער את יסודותיו הלוגיים והפיסיקליים של מושג ה"משך" (tense), ועל ידי כך, להפריך את תזת הזמן הלינארי והסימולטניות. בזהם מאתגר בניסיונו להציע תיאוריה חלופית לתורת הקוואנטים. ראה: Albert (1994). Jammer (1993:251) חותם בשורות הבלתי נשכחות: "שייתכן שיש אמת בטענה, שבימרה הפיסיקלית לפתור את הבעייתיות הפילוסופית של החלל גלומה מידת היירות שווה לזו של הימרה הפילוסופית לפתור את הבעייתיות הפיסיקלית של החלל".
6. כגון: שפר והרווי. Schaefer (1953:232) הכתיר את קאנט כ"אבי החריגות" בגיאוגרפיה וכינה אותו "גיאוגרף דל". Harvey (2000:33), לעומתו, מאשים את קאנט בלא פחות מגזענות.
7. אפילו ("Space as a Keyword") שכתב Harvey (2006) לקובץ מאמרים שהופק לכבודו.
8. לדוגמה, Harvey (2006:271) כותב שם (באפילו) את הדברים הבאים: "space becomes a 'thing in itself' with an existence independent of matter, if it is being regarded as absolute". זו שגיאה רצינית בהבנת האידיאליזם הטרנסנדנטלי בכלל. ראשית, משום שהחלל אינו "דבר כשלעצמו". שנית, מוחלטות החלל אינה זו שבגינה הוא בלתי-תלוי בחומר. החלל אינו תלוי בחומר כי הוא אינטואיציה אפריורית של הסובייקט. והוא ממשך, שם (עמ' 274), ודן, במה שהוא מכנה "הפשרה הקנטיאנית": "the Kantian compromise of recognizing" space as real but only accessible to the intuitions, כלומר, שהחלל ריאלי ונגיש לחושים בלבד. גם זו שגיאה חמורה. שכן רק הדברים כשלעצמם ריאליים. החלל אינו דבר כשלעצמו אלא הוא צורת הסתכלות. החלל אינו "נגיש" לחושים אלא הוא תנאי של ההכרה ותבנית שבתוכה "נקלטים" ומאורגנים נתוני החושים.
9. נראה ש-Harvey (2006:271) מקצין, באופן לא מוצדק, את ההבחנה בין המונחים "יחסי" ו"התיחסותי" – בהשוואה התיאור המייחד. עם זאת, התיאור אינו יכול להיות גיבוב של פרטים. על הפרטים לעמוד בקריטריון הרלוונטיות. כלומר, על התיאור להיות מעין סיפור, שהשתלשלות העניינים בו הגיונית, ושבין מרכיביו יש מידה מירבית של לכידות. יש לשאוף לפיתוח אוסף לכיד של מושגים תקפים שיאפשר טיפול חופשי ובלתי-תלוי, לא רק, בתכנים משתנים אלא גם בקני-מידה שונים. יש ברשותנו לפחות מושג אחד כזה: מושג המקום הגיאוגרפי.
- (5) מסקנות (4)-(1) צריכות לבוא לידי ביטוי מבחינה אדמיניסטרטיבית. הגיאוגרפיה אינה יכולה להיות מחלקה בתוך פקולטה. היא צריכה להיות מאוחדת בתוך בית-ספר שיבטיח שהשכלתו של הגיאוגרף תהיה רחבה ככל האפשר ושהכשרתו המעשית תהיה גדולה בהרבה מזו הניתנת כיום.
- (6) המסקנות המעשיות אינן קונקרטיות – אחרת היו סותרות את המסקנות העיוניות, אלא הן הנחות כלליות לפעולה כאשר ניגשים לפתור סכסוכים מרחביים. ראשית, כל פתרון של סכסוך צריך לצאת מתוך ההכרה בכך שהשונות בין הצדדים היא בגדר אילוץ נתון, בלתי-יתיר. לפיכך, הפתרון מניח בהכרח היבדלות מרחבית מתוך הכרה הדדית. משמעות הדבר היא שיש לחתור להתוות ביניהם גבולות פסיים ברורים. בראש ובראשונה גבולות טבעיים ורק אחר-כך, בליט ברירה, גבולות מלאכותיים – מרחביים או עתיים (למשל: לגבי השימוש במקומות משותפים). שנית, משום שישנו גרעין של הבדל מוחלט, אזי אין להשתמש בנוסחאות כלליות והפתרון חייב להיות יצירתי, כלומר הגיוני למקום ולנסיבות. מעבר לכך הוא חייב להיות פרטי מן הבחינה המרחבית, ומשום כך הוא עשוי לדרוש אורך רוח כמו גם נכונות לשאת בעלויות הגבוהות שנובעות מריבוי הפתרונות הייחודיים ומהתמשכותם בזמן.
- (7) ברובד עיוני עמוק הרבה יותר, ובהנחה שידיעה מובילה בסופו של דבר להתנהגות מוסרית טובה יותר, ניתן לראות בגיאוגרפיה משימה מוסרית. יש לידיעה הגיאוגרפית ערך חינוכי ממדרגה ראשונה. היא חושפת את השונה, מגלה את הבלתי-מוכר ומאפשרת את היחד. כלומר, כמו ההיסטוריה, הגיאוגרפיה היא מקצוע מלכד ומאחד, חלק מן "החובות הבלתי-שלימות" של האדם – חלק מן הפיקחות שנדרשת ממנו ליישום הצו המוסרי לתקן עולם ואמצעי להשגת יעדו המוסרי המוחלט. יעד זה הוא החתירה המתמדת ליצירת סינתזה בין דרישות המוסר התבוני לבין עולם הניסיון הממשי (יובל, 1988:4). משמעותו היא עולם טוב יותר.

הערות

1. ראה: Hartshorne (1939), Tatham (1957), Martin & James (1993), Jensen (1988), Kimble (1951), Schaefer (1953), Grigg (1966), Bunge (1966), May (1970), Relph (1989:1976), Harvey (2000: 2006), Entrikin (1991), Livingstone & Harrison (1981), Bird (1993), Unwin (1996), (Peet 1998-1).

- כגון: פוזיטיביזם, קונוונציונאליזם והוליווד. שטייניץ מבטא היטב את חשיבותו של 'הסינתטי-אפריורי' לפילוסופיה הקלאסית ולפילוסופיה המודרנית כאחד, שכן: "הוויכוח על הסינתטי-אפריורי הוא בעיקרו של דבר ויכוח על מעמדה של הפילוסופיה ועל דרכה. הסינתטי-אפריורי נמשל בעיני האמפיריציסט המודרני לדגלה של המטאפיסיקה הקלאסית, ונפילתו של הדגל, משמעותה נפילת הממלכה. לכן ההתקפות הקשות, המוטחות על ידי הזרמים השונים של האמפיריציזם המודרני כנגד הסינתטי-אפריורי, יותר משהן מכוונות כנגד שיטתו הפרטית של קאנט – מכוונות הן כנגד הפילוסופיה המטאפיסית בכללה" (שטייניץ, 1990, עמ' 6). פועל יוצא של המתקפה הכבדה נגד ה'סינתטי-אפריורי' הוא דחיית הגיאומטריה האוקלידית, ובפרט, דחייתו של רעיון החלל המוחלט והאידיאלי כצורת הסתכלות סינתטית-אפריורית. אחד המאמרים המעניינים בנושא זה הוא מאמרו של פרידמן "תיאורית הגיאומטריה של קאנט" (Friedman, 1985). פרידמן טען שתי טענות עיקריות. האחת, שקאנט טעה כשסבר שהגיאומטריה האוקלידית היא יחידה, כיוון שרימאן, הילברט ואיינשטיין הראו את אפשרותן של גיאומטריות אחרות שאינן מבוססות על אכסיומת המקבילים; ושאיך ניתן לראות בגיאומטריה האוקלידית מקרה פרטי של הגיאומטריה הרימאנית. השנייה, שהגיאומטריה האוקלידית היא אנליטית, כיוון שהסתכלויות אינן מאפשרות לחרוג ולהסיק מסקנות לגבי המציאות האמפירית ובוודאי שלא לכוון אותה (וכאן הוא נתלה בדברי קאנט עצמו, ביקורת התבונה הטהורה, B147). ברם, שטייניץ מעלה את האפשרות, שמניתוחו של פרידמן משתמע, שהגיאומטריה והארייתמטיקה הפורמאליות אינן תולדה של רדוקציה ללוגיקה, אלא הן תוצאה של הצרנתה המוגבלת של הגיאומטריה הטבעית - ולא בהכרח זו האוקלידית (שטייניץ, 1990, 98-99). מכל מקום, ניתן לראות בבירור שהחוט המקשר את הטענות במאמרו של פרידמן הוא הרעיון שהחלל הוא מושג ולא הסתכלות. רעיון זה נשען באופן ברור על הטענה של פרידמן, שקאנט לא ידע (כיוון שלא עמדו לרשותו כלי הלוגיקה המודרנית) להצדיק את מושגי האינסופיות והצפיפות של החלל. השווה לפיטובסקי, (1999): קוואייס, (2000).
15. קאנט, (1993) *ביקורת התבונה הטהורה*, 10-14B: קאנט, (1990) *הקדמות*, סעיפים 2§-3§.
16. עדיין, במונחים סמיוטיים, המשותף לשני סוגי הטענות הוא שהמשמעות המיוחסת להן נוצרות בתוך הקשר. את ההקשר הזה מספק, כמובן, הסובייקט הקאנטיאני.
17. קאנט, (1993) *ביקורת התבונה הטהורה*, 14-18B: קאנט (1990) *הקדמות*, סעיפים 4§-10§.
18. השווה, שם.
19. הסתכלות פירושה אינטואיציה או ראייה ישירה.
20. כאן מתעוררת אחת השאלות הקשות ביותר לגבי האידיאליזם הטרנסנדנטלי: שאלת היחס בין הדבר-לכשעצמו והרוח. ראה להרחבה: קאנט, (1993) *אצל המתרגמים ברגמן ורוטנשטרייך*, בהקדמה לביקורת התבונה הטהורה.
21. כמובן שהם ממשיים במובן הקאנטיאני של המושג, אבל הם אינם בלתי-תלויים ברוח.
22. יובל (1986) משייך אותם בהתאמה לשני סוגי טיעונים קאנטיים בכלל: "מתקדם" ו"נסוג". ראה דיונו הנרחב בקאנט *וחידוש המטאפיסיקה*, פרקים ט-י"ד; ובפרט: עמ' 209-211.
- למשמעות שלייבניץ, כך מקובל לחשוב, נתן למושג ה"יחס". אולם, גם אם הוא צודק בכך, עדיין, חובה עליו להתייחס לבעיית ה"יחסים" בכלל בתורת לייבניץ. וזה לא נעשה כלל.
10. דוגמאות אחדות יבהירו את טענתי. (א) קביעתו השגויה של Urry, שקארט דגל בהשקפת חלל מוחלט (in Eds.) A. Light and J.M. Smith, 1998, *Philosophy and Geography* (II: *The Production of Public Space*, p. 21 למרות, שמן המפורסמות היא, שמבחינתו של דקארט (והוא טרח להראות זאת בעצמו) החלל יחסי ורציף (in Haldane, E.S) Descartes (Part Principle XVI). (ב) קביעתו השגויה של Lefebvre (1974:2) – שהחלל הקנטיאני הוא יחסי. (ג) טענתו של Bird (1993:11-13) שבויכוח המפורסם בין גריג (Grigg) לבואנגה (Bunge) (1966), גבר לכאורה האחרון. את טיעוניהם של גריג ובואנגה ניתן לבטא, בהתאמה, באמצעות זוג היקשים מצטרפים שמתארים לכאורה חוסר הכרעה (מבחינת יחסי הכוחות בין שתי הגישות העקרוניות בגיאוגרפיה). ההיקש הראשון הוא מסוג "Modus Ponens" (MP) והשני הוא מסוג "Modus Tollens" (MT). שני ההיקשים זהים מבחינת ההנחה הראשונה ("הגדולה") שהיא: "אם החלל מוחלט אז מקומות הם מיוחדים". ההנחה השנייה ("הקטנה") של MP היא ש"החלל מוחלט". לכן המסקנה של MP היא ש"מקומות הם מיוחדים". לעומת זאת, ההנחה השנייה ("הקטנה") של MT היא ש"מקומות אינם מיוחדים". לכן, המסקנה של MT היא ש"החלל יחסי". במילים אחרות, בכל היקש ההנחה הקטנה היא שלילת המסקנה של ההיקש האחר. בדרך זו ניתן להגיע, לכאורה, לכך ששני הטענות שקולים מבלי להראות כיצד אחת ההנחות של אחד מהם שקרית. Bird (1993) הניח, לא בצדק, שמדובר בשני טיעונים שונים. בנוסף, הסיק שהאחרון בלבד תקף. אולם, כאמור, השקילות הזו מדומה כיוון שמדובר בטענות אחד שטענותיו נערכות באופנים שונים. נושא זה – "בעיית הרציונליזציה", נדון בהרחבה אצל ציונית, (2003:20-25).
11. יש לציין, ש-May (1970:104) בונה את טיעונו נגד המקום כאינדיבידואל 'יחודי' כשהוא מסתמך על "חוק הפירוט" שקבע קאנט (1993) בביקורת התבונה הטהורה, 684B. ואולם, הוא מחיל את חוק הפירוט על החלל, בהתעלמו מכך שחוק זה חל על מושגים ולא על הסתכלויות.
12. *Kritik der reinen Vernunft*, תרגום עברי מאת ברגמן ורוטנשטרייך, קאנט, 1993.
13. *Prolegomena* (שם מקוצר), הקדמות לכל מטאפיסיקה בעתיד שתוכל להופיע כמדע, תרגום עברי מאת א. יערי, קאנט, 1990. להרחבה ראה: וינרב (1996).
14. כבר במטאפיסיקה הקלאסית נמתחה ביקורת על מושג הסינתטי-אפריורי. ואולם, תזת ה'סינתטי-אפריורי' נתונה כיום תחת מתקפה כבדה שיחידים בלבד יוצאים כנגדה. לדוגמה, שטייניץ (1990); Jackson, (2001); Greenberg (1998). קאנט, כנציגה המובהקת של הגישה המטאפיסית (והקלאסית) בפילוסופיה, הוא מושא ביקורתה של הגישה המודרנית האנליטית-אמפיריציסטית. על פי הגישה המודרנית, תפקידה של הפילוסופיה צריך להצטמצם לניתוח ולביקורת של המדעים האחרים, ועליה לחדול מלהתיימר להיות ידיעה כוללת שמושאה הוא הכל. לפיכך, מושג ה'סינתטי-אפריורי' הוא מושא ביקורתם של זרמים שונים בפילוסופיה המודרנית

- 281-284, 213-214 .
23. Jammer (1993:133-4) מעלה השערה שבטיית הכירליות היא בעיה מדומה, משום שניתן "להמיר" את יד ימין ביד שמאל באמצעות "סיבוב" במרחב ארבעה-ממדי. ברם, פתרון זה לא עלה בקנה אחד עם התגלית המפתיעה של 1956 ("הפרת שוויון השימור באינטראקציות חלשות"). ראה: Jammer, 1993:220.
24. Descartes, (in Haldane & Ross), 'The Principles of Philosophy, Second Part, Principle XVI .
25. וזו עמדתו של לייבניץ.
26. ג'ורג' ברקלי (George Berkeley), (1685-1753). פילוסוף אירי בדור שקדם לקאנט.
27. במילים אחרות, פשוטות יותר - תנאי הכרחי לכך שתודעה תהיה תודעה עצמית, כלומר שתזוהה את עצמה – שתאמר לעצמה 'אני', הוא קיומו של עולם תופעות מובחן ממנה. זה אמנם לא שייך במישורין לנושא העבודה, אולם קשר זה מבטא ב"סתירת האידיאליזם" את התלות ההדדית שבין הסובייקט האנושי המכיר (המודע לניסיונו הפנימי בזמן) ובין עולם המושאים המוכר לו (שקבוע בחלל שמחוצה לו).
28. אם כי יתכן שיש כאן התקדמות דיאלקטית, כלומר שמדובר בשני שלבים עוקבים של הדיון.
29. הקשר בין 'סתירת האידיאליזם' לנושא המאמר טעון הבהרה. כזכור, מושג המקום הגיאוגרפי הוגדר על-ידי כ"אחדות המתמשכת והמשתנה בזמן של תוצאת יחוס משמעות לחלל". כיוון שכך, החלל והזמן הם יסודות מכוננים של המקום הגיאוגרפי. וכיוון שהגיאוגרפיה היא "מדע המקומות" – אזי יוצא בשל כך שהם קובעים את מעמדו, תנאי-תוקפו וטבעו של הביאור הגיאוגרפי. זאת ועוד, לשאלת היחס בין החלל והזמן יש השלכה ישירה אודות היחס שבין הגיאוגרפיה וההיסטוריה. זאת מכיוון ש"סתירת האידיאליזם" מציגה במלוא חריפותו את הניגוד שבין שתי תזות שהעלה קאנט (גם אם רואים אותן כהתפתחות דיאלקטית במחשבתו) לגבי יחסם ההדדי של החלל והזמן: תזת האי-תלות שבאסתטיקה מחד-גיסא לעומת תזת התלות (ב"סתירת האידיאליזם") מאידך גיסא. סוגיה זו עוררה ומעוררת שאלות בעלות חשיבות עצומה למחקר הגיאוגרפי, כגון: האם יתכן ביאור גיאוגרפי טהור (שאינו היסטורי)? או מה על מעמדה של הגיאוגרפיה-ההיסטורית? שהרי, על-פי תזת האי-תלות – יש גם יש ביאור גיאוגרפי טהור ומכך יש לשלול את תוקפו של הביאור הגיאוגרפי-היסטורי; אולם מנגד, על-פי תזת התלות – לא יתכן ביאור גיאוגרפי טהור ומכך יש לחייב את תוקפו של הביאור הגיאוגרפי-היסטורי.
30. בסעיף זה הובאו (בשניוני נוסח קלים) הערותיו של פרופ' משה ברור לגבי תוכן עבודתו הגיאוגרפית של קאנט.
31. Dugdale. שמו הפרטי לא ידוע. תרגם את "גיאוגרפיה כללית" של Varenius בשנת 1733.
32. "Nichts ist fachiger, den gesunden Menschenverstand Einleitung zu) mehr aufzuhellen als die Geographie (seinem Geographie Kolleg .ציטטה זו מופיעה בדף השער של חוברת הדרכה למורים Die Geographie בסדרה Seminar Das Geographische. מחבר החוברת Prof. Dr. Ernst Weigt (1831-1882) אינו מציין את מקור הציטוט. הפרסום נערך ע"י Georg Westermann Verlag בשנת 1957.
33. להלן ה"מבוא", Kant, "The Introduction to Physische Geographie", in J.A. May, 1970 .
34. Adickes, (1911a), *Kants Ansichten über Geschichte und Bau der Erde*; Adickes, (1911b), *Untersuchungen zu_Kants physischer Geographie*; Adickes, (1913), *Ein neu aufgefundenes Kollegheft nach Kants Vorlesung über physische Geographie; Kant als Naturforscher* .
35. האמור בסוגריים מתייחס לגרסה אחרת של הדברים. ראה Kant, "The Introduction to Physische Geographie", 260 .
36. "Geographie ist das eigentliche Fundament aller Geschichte, ohne welches sie von Maerchenerzählungen wening unterschieden ist", S. Naragon, (2006), *Kant in the Classroom - Materials to aid the study of Kant's lectures*. הציטוט לקוח מן הסילבוס שכתב קאנט לקורס "גיאוגרפיה פיסית" ב-1766. הסילבוס (בשפה הגרמנית) מופיע בפרסום, פנימי, ככל הנראה, של אוניברסיטת דרהם. הסילבוס (בגרמנית) ותרגומו העברי מופיעים בנספח למאמר הנוכחי. המחבר מודה לפרופ' משה ברור על הציטוט, על הסילבוס ועל ההבהרות לגבי מקורו.
37. חשוב להדגיש: עבור קאנט, תיאור המאורע ההיסטורי אינו תיאור סובייקטיבי של מספר (במובן האישי והפרטי – כפי שמקובל כיום בשפה). ההיפך מכך, תיאור המאורע ההיסטורי הוא תיאור בין-סובייקטיבי – כמעט "אובייקטיבי".
38. לעניין זה נתייחס בסוף חלק הסיכום והמסקנות.
39. שקאנט מפתח בספרו הנודע *ביקורת התבונה המעשית*.
40. Kant, "The Introduction to Physische Geographie", 260 .
41. Ibid, 261 .
42. 1845-1918. נחשב לאחד ממייסדי הגיאוגרפיה החבלית הצרפתית. מעט מכתביו תורגמו לאנגלית. אחד מן הטובים בהם "עקרונות הגיאוגרפיה של האדם" תורגם לאנגלית בשנת 1918 (ראה: Vidal, 1926).
43. כאן מניחים שדיסציפלינה מוגדרת על-פי מושא חקירה. אולם, ישנן חלופות כגון האפשרות להגדיר דיסציפלינה על-פי שיטות-מחקר שמאפיינות אותה. לדוגמא: הגיאוגרפיה ההומניסטית עשויה להיות מוגדרת על-פי המתודה הפנומנולוגית. לדיון ראשוני ראה: Unwin, (1996:5-7), וכן Bird, (1989:7).
44. ראה: ציונית (2003), עמ' 80-81. השווה להגדרתו של "Specific place" (1991:6) את המקום הספציפי: "Specific place refers to the conceptual fusion of space and experience that gives areas of the earth's surface a "wholeness" or "an individuality".
45. משמעות היא מה שמאפשר לדבר להיות מובן.
46. הערך המנטלי עשוי להיות אל-אישי (למשל משמעות מתמטית או פסיקלית), בין-אישי או אישי.
47. כאן יש לשים לב לשני עניינים קשורים: (1) כאן מניחים ש"עצם" ו"חלל" הם שני דברים שונים. (2) עצם הגדרתו של דבר כ"פסיקלי" היא בגדר ייחוס משמעות (אל-אישית).
48. לכן, חלל שאין מייחסים לו משמעות, הוא שומקום.
49. השווה לרובין (2001:342). רובין מתייחס לצמידים של מושגים כגון: זמן ומרחב, איזור ועידן, מקום ואירוע.
50. בספרות הגיאוגרפית מופיעות עשרות הגדרות למקום. כ-30 מהן קובצו ונדונו במסגרת החיבור לדוקטורט של ציונית (2003).
51. כגון: "מקום הוא לעולם פעולה של התייחסות" (Samuels).

- וינרב, א., 1996. *עיון ב"הקדמות" של קאנט, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.*
- יובל, י., 1986. *קאנט וחידוש המטאפיזיקה, מוסד ביאליק, ירושלים.*
- יובל, י., 1988. *קאנט וההיסטוריה, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.*
- יום, ד., 1995. *מסכת טבע האדם, (תרגום: י. אור), הוצאת מאגנס, ירושלים.*
- לייבניץ, ג'ו., 1990. *השיטה החדשה, וכתבים אחרים על תורת המונאדות, הוצאת מאגנס, ירושלים.*
- עמירן, ד., 1960. "הקדמה", בתוך, ד. ניר, *נופי צרפת, הוצאת מסדה, תל אביב.*
- פיטובסקי, א., 1999. גבולות החישוב וגבולות ההצרנה, *עיון, כרך מ"ח, עמודים 229-209.*
- פרק, ז., 1997. *חלל וכו': מבחר מרחבים, (תרגום: ד דאור, א עמר), בבל, תל-אביב.*
- ציונית, ש., 1996. *אספקטים של מקום: מקום ומחשבה גיאוגרפית, (עבודת גמר לתואר מוסמך), האוניברסיטה העברית, ירושלים.*
- ציונית, ש., 2003. *מושג של מקום: המקום הגיאוגרפי באספקלריה פילוסופית, (עבודת גמר לתואר דוקטור), האוניברסיטה העברית, ירושלים.*
- קאנט, ע., 1990. *הקדמות לכל מטאפיזיקה בעתיד שתוכל להופיע כמדע, (תרגום א. יערי), הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.*
- קאנט, ע., 1993. *ביקורת התבונה הטהורה, (תרגום: ש.ה. ברגמן, נ. רוטנשטרייך), מוסד ביאליק, ירושלים.*
- קאנט, ע., 1986. *ביקורת התבונה המעשית, (תרגום: ש.ה. ברגמן, נ. רוטנשטרייך), מוסד ביאליק, ירושלים.*
- קאנט, ע., 1994. *הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים,*
- קאנט, ע., 1984. *ביקורת כוח השיפוט, (תרגום: ש.ה. ברגמן, נ. רוטנשטרייך), מוסד ביאליק, ירושלים.*
- קוואייס, ז., 2000. מחשבות על יסודות המתמטיקה, *עיון, כרך מ"ט, עמודים 398-395.*
- רובין, ר., 2001. גיאוגרפיה היסטורית בישראל – כיווני מחקר ומגמות מתודולוגיות, *קתדרה, כרך 100: 339-360.*
- שטייניץ, י., 1990. *לעולם תהא המטאפיזיקה, הוצאת דביר, תל אביב, 1990.*
- שקולניקוב, ש., 1988. *תולדות הפילוסופיה היוונית: הפילוסופים הקדם-סוקראטיים, יחדיו, תל אביב.*
- Adickes, E., 1911a. *Kants Ansichten über Geschichte und Bau der Erde*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- 1978:30-31); "מקום הוא ההיתוך המושגי של חלל ומשמעות" (Entrikin, 1991:6); "מקום הוא תהליך היסטורי מקרי" (Pred.) (1984).
52. כאמור לעיל, במאה הקודמת מקובל היה לכנותו הדרך החבלית והדרך הנושאת, בעיקר בעקבות הגיאוגרף האמריקני הנודע Richard Hartshorne (1939). אולם, הבחנה זו אינה מקורית להוגי המאה העשרים, אלא היא גלגול בלתי מוצלח של הבחנה נושנה ומוצקה יותר שקבע Bernard Varenius, במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה. ההבחנה מופיעה בהקדמה לספרו Geographia Generalis משנת 1650. תרגום אנגלי לראשי הפרקים מופיע אצל: Wartz, (1989:176). אולם, Baker (1955:56) טוען ש-Varenius שאל את הביטויים "גיאוגרפיה מיוחדת" ו"גיאוגרפיה כללית" מן הגיאוגרף הגרמני Keckermann שעשה בהם שמוש כבר ב-1603.
53. במונחים קנטיאניים, החלל הוא תנאי לאפשרות הניסיון.
54. ניסיון הוא הנציג המובהק של השקפה זו. השקפתו של ניסיון שלטה בפיזיקה עד תחילת המאה העשרים.
55. לייבניץ הוא הנציג המובהק של השקפה זו. אלברט איינשטיין נתן להשקפה זו ביטוי מתמטי מרשים בתוך תורת היחסות.
56. לא הכל סבורים כך, ואף המחבר חולק עליהם. למשל, Bird (1993) טוען שהכף נטתה באופן ברור לטובת הגישה הנושאת בעקבות הוויכוח המפורסם בין Grigg (1965) ו- (1966) Bunge, לעומתו, Harvey (2006) מייצג את התפיסה הרווחת ששוללת את הגישה המיוחדת, כשהוא מסתמך על אימוץ השקפת החלל היחסי בפיזיקה.
57. כאמור לעיל בפרק 4, טיעון הכירליות הוא מרכזי בפילוסופיה החלל של קאנט. בפרט, ראה: קאנט, 1990, *הקדמות לכל מטאפיזיקה, סעיף 13.*
58. כל הזכויות על דוגמא זו שייכות לפרופ' שמואל שקולניקוב. תודתי נתונה לו על כך.
59. במונחים קנטיאניים, פירוש הדבר שהחלל קודם לעצם.
60. במונחים קנטיאניים, החלל הוא כושר הכרה של הסובייקט (דימוי אידיאלי) ולא דבר ממשי.
61. "בביקורת" נאמר שהחלל הוא דימוי דיסקורסיבי.
62. במונחים קנטיאניים, החלל הוא צורת הסתכלות ולא מושג היקשי.
63. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם השקפתו של קאנט את הגיאוגרפיה ב"מבוא לגיאוגרפיה פיסית".
64. עמדה זו דומה מאוד - אולי אף זהה - לעמדה המכונה "דגם ההסבר ההמפליאני" (שהציע המפל (Hempel) בשנת 1942 במאמרו "תפקיד החוקים הכלליים בהיסטוריה". המפל גרס, שכל הסבר - בין אם הוא מדעי ובין אם הוא היסטורי - הוא טיעון לוגי שעושה שימוש בחוקים כלליים. המפל הציג אפוא דגם של הסבר המכונה "דוקטיבי-נומולוגי" - דהיינו, גזירה דוקטיבית של מסקנה מהנחות, תוך שימוש בחוקים כלליים.
65. השווה לעמירן (1960).

מקורות

- ברגמן, ש.ה., 1935. *הוגי הדור, הוצאת ספרים "מצפה" בע"מ. וולמן, א., 6-1985, אמיתות ראשוניות, עיון, כרך ל"ד, עמודים 128-132.*

- Association of American Geographers.
- Harvey, D., 2000. Cosmopolitanism and the banality of geographical evils, *Public Culture*, 12(2): 529-564.
- Harvey, D., 2006. Space as a keyword, in: Castree N. and Gregory D., (eds.), *David Harvey: A Critical Reader*, Blackwell Publishing, UK, pp. 270-293.
- Hempel, C.G., 1942. The function of general laws in history, *Journal of Philosophy*, 39: 35-48.
- Hippocrates, *Airs Waters Places*, Tr. W.H.S. Jones, London, 1948.
- Jammer, M., 1993. *Concepts of Space: The History of Theories of Space in Physics*, Dover Publications, New York.
- Jensen, A.H., 1982. *Geography: History and Concepts*, Paul Chapman Publishing, London.
- Kant, I., The Introduction to *Physische Geographie*, in May, J.A., 1970. *Kant's Concept of Geography: and its Relation to Recent Geographical Thought*, University of Toronto Press, pp. 255-264.
- Kimble, G.H.T., 1951. The inadequacy of the regional concept, in: Stamp L.D. and Wooldridge, S.W., (eds.), *Essays in Geography*, Cambridge Mass., Harvard University Press, pp. 151-174.
- Lefebvre, H., 1974. *The Production of Space*, Tr. D. Nicholson-Smith, Blackwell, USA, 1993.
- Livingstone, D.N. and Harrison, R.T., 1981. Immanuel Kant, subjectivism, and human geography: a preliminary investigation, *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 6(3): 359-374.
- Martin, G.J. and James, P.E., 1993. *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*, John Wiley & Sons, New York.
- May, J.A. 1970. *Kant's Concept of Geography and its Relation to Recent Geographical Thought*, University of Toronto Press.
- Nidditch, P.H., (ed.), 1975. *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, Clarendon, Oxford.
- Nir, D., 1990. *Region as a Socio-environmental System*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Nir, D., 1999. The systems' approach to landscape analysis: Mountains as an example of a socio-environmental system, in: Moss, M.R. and Milne, R.J. (eds.), *Landscape Synthesis: Concepts and Applications*, University of Guelph, Ontario.
- Peet, R., 1998. *Modern Geographical Thought*, Blackwell, Oxford.
- Pred, A., 1984. Place as historically contingent process: Structuration and the time-geography of becoming places, *Annals of the Association of*
- Adickes, E., 1911b. *Untersuchungen zu Kants physischer Geographie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Adickes, E., 1913. *Ein neu aufgefundenes Kollegheft nach Kants Vorlesung über physische Geographie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Adickes, E., 1925. *Kant als Naturforscher*, W. de Gruyter, Berlin.
- Albert, D.Z., 1994. Bohm's alternative to Quantum Mechanics, *Scientific American*, 270(5): 58-67.
- Baker, J.N.L., 1955. The Geography of Bernhard Varenius, *Transactions and Papers, Institute of British Geographers*, 21: 51-60.
- Bird, J., 1989. *The Changing Worlds of Geography*, Clarendon Press, Oxford.
- Boghossian, P. & Peacocke C., 2000. Eds., *New Essays on the A Priori*, Oxford.
- Bonjour, L., 1998. *In Defense of Pure Reason*, Cambridge.
- Bunge, W., 1966. Locations are not unique, *Annals of the Association of American Geographers*, 56: 475-476.
- Burch, R., 1997. On the ethical determination of geography: A Kantian prolegomenon, in: Light, A. and Smith, J.M., (eds.) *Philosophy and Geography I: Space Place, and Environmental Ethics*, New-York, Roman & Littlefield Publishers.
- Callender, C., 2000. Shedding light on time, *Philosophy of Science*, 67: S587-S599.
- Castree, N., and Gregory, D., (eds.), 2006. *David Harvey: A Critical Reader*, Blackwell Publishing, UK.
- Elden, S. and Mendieta, E., (eds.), 2011. *Reading Kant's Geography*, Sunny Press, Albany.
- Entrikin, J.N., 1991. *The Betweenness of Place*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- Friedman, M., 1985. Kant's theory of geometry, *Philosophical Review*, Vol. XCIV, No. 4: 455-506.
- Greenberg, R., 2001. *Kant's Theory of A Priori Knowledge*, Pennsylvania State University Press.
- Grigg, D., 1965. The logic of regional systems, *Annals of the Association of American Geographers*, 55: 465-491.
- Grigg, D., 1966. Reply comment, *Annals of the Association of American Geographers*, 56: 376-377.
- Haldane E.S. and Ross, G.R.T., 1967. *The Philosophical Works of Descartes*, Vol. I, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hartshorne, R., 1955. 'Exceptionalism in geography' re-examined, *Annals of the Association of American Geographers*, XLV, No. 3: 205-244.
- Hartshorne, R., 1939. *The Nature of Geography*, Association of American Geographers, Lancaster, Pennsylvania.
- Hartshorne, R., 1959. *Perspective on the Nature of Geography*,

ברשותם ידע היסטורי שעשוי להיות תחליף הולם לחוסר ניסיונם. לכן, גמרתי אומר ללמד את תולדות מצבו הנוכחי של כדור-הארץ - את תולדות הגיאוגרפיה של ימינו. אציג זאת במובן רחב ביותר ובאופן נוח וקליט שיפתח כישורי חשיבה מעשית. אלה יעוררו את תשוקתם להרחיב את [השכלתם] אל מעבר לגבולות הידע הראשוני. לתחום דעת זה, שאליו כיוונתי את תשומת ליבי, קראתי "גיאוגרפיה פיסית". מאז הרחבתי את המושג. עתה, סבורני, שעל-ידי צמצום הדיון בתופעות הפיסיקליות הייחודיות שעל פני כדור-הארץ, יותר ברשותי די זמן להרחיב נושאים אחרים שיש בהם תועלת רבה יותר לכלל. עניינה של דיסציפלינה זו יהיה אפוא גיאוגרפיה פיסית, מוסרית ופוליטית. אלה תתייחסנה לתופעות יחודיות בשלושה תחומים. תופעות אלה יבחרו מתוך אינספור אחרות אם הן נדירות, או שהן משפיעות על מדינות (באמצעות מסחר ומלאכה), או שיש בכוחן לספק את השאיפה (האנושית, הטבעית) לדעת בכלל. דיסציפלינה זו, [הגיאוגרפיה], שמניחה מערכת של יחסים טבעיים בין יבשות וימים, היא הבסיס האמיתי לכל תולדות העמים. בלעדי הגיאוגרפיה, נבדלת ההיסטוריה רק במעט מסיפורי מעשיות. הדיסציפלינה השנייה עוסקת במגוון תכונותיו הטבעיות של האדם ובבחינת אמות המידה המוסריות שלו בכל רחבי כדור הארץ. התבוננות זו מאפשרת לבחון את מוסריותו בתקופות שונות. כך ניתן להציג מפה מקיפה של המין האנושי, ולדון, בסופו של דבר, בתוצאת יחסי הגומלין שבין שני הכוחות [הטבעי והמוסרי – מושאי הדיסציפלינות] שתוארו לעיל. כלומר, נדון במצבם של העמים והמדינות שעל פני כדור-הארץ. לא נעסוק בגורלו של האדם הבודד שנקבע על-פי נסיבות מקריות, כגון מהלכי ממשל, כיבושים וגבולות. אלא נתייחס לנתונים קבועים ובסיסיים יותר, כגון מיקומן של ארצות, אוכלוסיותיהן, מוצריהן ומנהגים ועיסוקים הרווחים בהן. בצמצומו של מדע רחב יריעה לתחום ידע בעל גבולות צרים יש תועלת רבה. שכן, מדע [כללי ומופשט] ניתן להשגה שלימה רק כאשר הוא מאוחד [עם ידיעה קונקרטי] בתוך הכרה אחת. בלעדיה, כל ידע [מופשט או מסוים] הוא מעשה-טלאים. לא לפחיתות כבוד ייחשב למדע, במאה הידידותית שלנו, לעשות שימוש במלאי המגוון של אינפורמציה נוחה להוראה וקלה לתפיסה. כך, תימנע מן המדען מבוכתו של איזוקרטס, שכאשר נתבקש לומר משהו נאלץ להגיב: מה שאני יודע אינו מתאים, ומה שמתאים איני יודע.

סקרתי בקצרה את העניינים שלהם אקדיש את מחצית השנה האקדמית שהחלה. חיוני, בעיני, להסב את תשומת הלב לתיאור צורת ההוראה. שראיתי לנכון להכניס בה שינויים מסוימים..

זו דרכי: לך [בה] בדרכך. טרנטיס.

**הירגמו מגרמנית רות ברגר ודניאלה פגוט-הופמן. הסילבוס הופיע, ככל הנראה, בפרסום פנימי של אוניברסיטת דרהם. המחבר מודה לפרופ' משה ברור על הסילבוס ועל ההבהרות לגבי מקורו.

American Geographers, 74(2): 279-297.

Relph, E., 1976. *Place and Placelessness*, Pion Limited, London.

Relph, E., 1989. Geographical experience and being-in-the-world: The phenomenological origins of geography, in: Seamon, D. and Mugerauer, R., (eds.), *Dwelling, Place and Environment*, Columbia University Press.

Samuels, M., 1978. Existentialism and human geography, in: Ley, D.F. and Samuels, M., (eds.), *Humanistic Geography: Prospects and Problems*, Maarufa Press, Chicago, pp. 22-37.

Schaefer, F.K., 1953. Exceptionalism in geography, *Annals of the Association of American Geographers*, 43: 226-249.

Tatham, G., 1957. Geography in the Nineteenth Century, in: Taylor, G., (ed.) *Geography in the Twentieth Century*, Methuen, London, 28-69.

Thrift, N., 2006. David Harvey: A rock in a hard place, in: Castree N. and Gregory D., (eds.), *David Harvey: A Critical Reader*, Blackwell Publishing, Oxford, pp. 247-269.

Tsionit, S., 2006. Book Review of: Hubbard, P., Kitchin. R. and Valentine, G., (eds.) 2004. *Key Thinkers on Space and Place*, SAGE Publications, London, in *Geographical Research Forum*, 26: 164-165.

Tsionit, S., 2008. Book Review of: "David Harvey: A Critical Reader", Castree, N. and Gregory, D. (eds.), 2006, Blackwell Publishing, Oxford, in *Geographical Research Forum*, 28: 132-133.

Unwin, T., 1996. *The Place of Geography*, Longman, England.

Urry, J., 1994. Social Relations, Space and Time, in: Gregory D. and Urry, J. (eds.), *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, London.

Vidal de la Blache, P., 1913. Des caractères distinctifs de la géographie, *Annales de Géographie*, XXII: 289-299.

Vidal de la Blache, P., 1926. *Principles of Human Geography*, Tr. M.T. Bingham, Ed. E. de Martonne, Constable Publishers, London.

Warntz, W., 1989. Newton, the Newtonians, and the *Geographia Generalis Varenii*, *Annals of the Association of American Geographers*, 79(2): 165-191.

נספח 1: קאנט: הסילבוס לקורס שניתן ב- 1766**

גיאוגרפיה פיסית. למן תחילת דרכי באקדמיה, מצאתי שהפגם העיקרי בהכשרתם של תלמידים הינו בכך, שהם לומדים לנסח טיעונים בשלב מוקדם של לימודיהם, בשעה שאין

נספח 2: קאנט: הסילבוס לקורס שנתן ב-1766 (המקור הגרמני)

Physische Geographie. Als ich gleich zu Anfange meiner akademischen Unterweisung erkannte, das eine grosse Vernachlässigung der studierenden Jugend vornehmlich darin bestehe, dass sie frühe vernünfteln lernt, ohne gnugsame historische Kenntnisse, welche die Stelle der Erfahrung vertreten können, zu besitzen: so fasste ich den Anschlag, die Historie von dem jetzigen Zustande der Erde oder die Geographie im weitesten Verstande zu einem angenehmen und leichten Inbegriff desjenigen zu machen, was sie zu einer praktischen Vernunft vorbereiten und dienen könnte. Die Lust rege zu machen, die darin angefangene Kenntnisse immer mehr auszubreiten. Ich nannte eine solche Disciplin von demjenigen Theile, worauf damals mein vornehmstes Augenmerk gerichtet war: physische Geographie. Seitdem habe ich diesen Entwurf allmählig erweitert, und jetzt gedenke ich, indem ich diejenige Abtheilung mehr zusammenziehe, welche auf die physische Merkwürdigkeiten der Erde geht, Zeit zu gewinnen, um den Vortrag über die andern Theile derselben, die noch gemeinnütziger sind, weiter auszubreiten. Diese Disciplin wird also eine physische, moralische und politische Geographie sein, worin zuerst die Merkwürdigkeiten der Natur durch ihre drei Reiche angezeigt werden, aber mit der Auswahl derjenigen unter unzählig andern, welche sich durch den Reiz ihrer Seltenheit, oder auch durch den Einfluss, welchen sie vermittelt des Handels und der Gewerbe auf die Staaten haben, vornehmlich der allgemeinen Wissbegierde darbieten. Dieser Theil, welcher zugleich das natürliche Verhältniss aller Länder und Meere und den Grund ihrer Verknüpfung enthält, ist das eigentliche Fundament aller Geschichte, ohne welches sie von Märchenerzählungen wenig unterschieden ist. Die zweite Abtheilung betrachtet den Menschen nach der Mannigfaltigkeit seiner natürlichen Eigenschaften und dem Unterschiede desjenigen, was an ihm moralisch ist, auf der ganzen Erde; eine sehr wichtige und eben so reizende Betrachtung, ohne welche man schwerlich allgemeine Urtheile vom Menschen

fällen kann, und wo die unter einander und mit dem [313] moralischen Zustande älterer Zeiten geschehene Vergleichung uns eine grosse Karte des menschlichen Geschlechts vor Augen legt. Zulezt wird dasjenige, was als seine Folge aus der Wechselwirkung beider vorher erzählten Kräfte angesehen werden kann, nämlich der Zustand der Staaten und Völkerschaften auf der Erde, erwogen, nicht sowohl wie er auf den zufälligen Ursachen der Unternehmung und des Schicksales einzelner Menschen als etwa der Regierungsfolge, den Eroberungen und Staatsränken beruht, sondern in Verhältniss auf das, was beständiger ist und den entfernten Grund von jenem enthält, nämlich die Lage ihrer Länder, die Producte, Sitten, Gewerbe, Handlung und Bevölkerung. Selbst die Verjüngung, wenn ich es so nennen soll, einer Wissenschaft von so weitläufigen Aussichten nach einem kleineren Massstabe hat ihren grossen Nutzen, indem dadurch allein die Einheit der Erkenntniss, ohne welche alles Wissen nur Stückwerk ist, erlangt wird. Darf ich nicht auch in einem geselligen Jahrhunderte, als das jetzige ist, den Vorrath, den eine grosse Mannigfaltigkeit angenehmer und belehrender Kenntnisse von leichter Fasslichkeit zum Unterhalt des Umganges darbietet, unter den Nutzen rechnen, welchen vor Augen zu haben, es für die Wissenschaft keine Erniedrigung ist? Zum wenigsten kann es einem Gelehrten nicht angenehm sein, sich öfters in der Verlegenheit zu sehen, worin sich der Redner Isokrates befand, welcher, als man ihn in einer Gesellschaft aufmunterte, doch auch etwas zu sprechen, sagen musste: Was ich weiss, schickt sich nicht, und was sich schickt, weiss ich nicht. Dieses ist die kurze Anzeige der Beschäftigungen, welche ich für das angefangene halbe Jahr der Akademie widme, und die ich nur darum nöthig zu sein erachtet, damit man sich einigen Begriff von der Lehrart machen könne, worin ich jetzt einige Veränderung zu treffen nützlich gefunden habe.

Mihi sic est usus: Tibi ut opus facto est, face.
Terentius.